

BUDİST UYGUR VE MOĞOL METİNLERİNDE ZİHİN-KALP İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

 Asuman BAŞ*

ÖZET

Budist öğretilerde düşünme altıncı duyu, zihin bu duyunun organı, kalp ise zihnin yerleşkesi olarak görülmüştür. Bu nedenle Budizm’de kalp, zihinsel öğelerin merkezi kabul edilmekte; düşünme, zihin ve bilinç gibi öğeler fiziksel ve kavramsal düzeyde kalple ilişkilendirilmektedir. Ayrıca Budist felsefede düşünme, zihin, bilinç ve kalp anlamına gelen sözcükler arasında anlamsal içerik bakımından bir örtüşme bulunmaktadır. Bu çalışmada, Budist Uygur ve Moğol metinlerinde düşünme, zihin ve bilinç gibi öğelerin, öğretinin felsefesine uygun biçimde ele alındığının gösterilmesi amaçlanmış olup bunların ifadesi için Eski Uygurcada köñül, Klasik Moğolcada sedkil sözcüklerinin kullanımının sergilediği koşutluklar üzerinde durulmuştur. Aynı zamanda sırasıyla Eski Uygurcada ve Klasik Moğolcada köñül ve sedkil ile teşkil edilen ve bazı zihinsel öğeler ve içsel süreçlerin ifadesinde kullanılan söz öbeklerinin Budizm’in kaynak dillerindeki karşılıklarıyla beraber değerlendirilmesi sağlanmıştır. Böylece, Uygur ve Moğol Budist metinlerindeki benzer söz öbeklerinin kaynağı meselesi tartışılmıştır. Ayrıca aynı tematik alandaki diğer bazı terimlerin Klasik Moğolcada Eski Uygurca unsurlar olarak yer aldığı gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Budizm, Eski Uygurca, Klasik Moğolca, zihin-kalp

An Evaluation of the Heart-Mind Relationship in Buddhist Uyghur and Mongolian Texts

ABSTRACT

In Buddhist doctrine, thinking is seen as the sixth sense, the mind as its organ, and the heart as the seat of the mind. Therefore, in Buddhism, the heart is considered the center of mental processes, and elements such as thinking, mind, and consciousness are associated with the heart at the physical and conceptual level. In the source languages of Buddhism, there is an overlap in terms of semantic content between the words expressing the related mental elements; the words meaning thinking, mind, consciousness, and heart are considered identical in Buddhist philosophy. This study aims to show that in Buddhist Uyghur and Mongolian texts, mental processes such as thinking, mind, and consciousness are treated in accordance with the philosophy of the doctrine, and the parallels exhibited by the use of the words köñül in Old Uyghur and sedkil in Classical Mongolian for their expression are emphasized. In addition, the abstract concepts formed with köñül in Old Uyghur and sedkil in Classical Mongolian to express some mental elements and internal processes are evaluated together with their equivalents in the source languages of Buddhism. Thus, parallel structures established in Buddhist texts written in Old Uyghur and Classical Mongolian have been identified, and it has been shown that some other terms in a similar thematic area are included in Classical Mongolian as Old Uyghur elements.

Key Words: Buddhism, Old Uyghur, Classical Mongolian, mind-heart

* Arş. Gör., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir / TÜRKİYE, asuman.bas@ikc.edu.tr

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Cite as: Baş, A. (2025). Budist Uygur ve Moğol metinlerinde zihin-kalp ilişkisi üzerine bir değerlendirme. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(49), 493-514. <https://dx.doi.org/10.21550/sosbilder.1620195>

Gönderim Tarihi / Sending Date: 15 Ocak / January 2025

Kabul Tarihi / Acceptance Date: 24 Şubat / February 2025

Giriş

Düşünme, zihin, bilinç ve insanın iç dünyasını ilgilendiren diğer bazı bilişsel süreçler, Budist felsefede ve psikolojide önemli bir yer tutar. Budizm'in öğretilerinde ayrıntılı olarak ele alınıp açıklanan bu öğeler ve süreçler acının kaynağı olarak görüldüğü gibi bireyin içsel deneyimlerini daha iyi anlamasına ve acıdan kurtulma yolunda ilerlemesine yardımcı olacak unsurlar olarak değerlendirilir. Bu nedenle, Abhidharma metinleri başta olmak üzere Budist çevrede yazılmış dinî metinlerde düşünme, zihin ve bilinç kavramları ile diğer zihinsel öğelere sıklıkla değinilir. Budist metinlerde bu kavramların açıklanıp yorumlanmasında dikkati çeken husus ise beş duyunun yanında düşünmenin altıncı duyu olarak kabul edilmesi ve bunun yeri olarak zihinden bahsedilip zihnin de kalpte konumlandırılmasıdır. Böylece, erken dönem Budist metinlerinde göz, kulak, burun, dil ve vücut gibi beş duyu organının nesneleriyle etkileşimi sonucu ortaya çıkan bilinç türlerinin yanı sıra düşünme eyleminin de bir bilince yol açtığı belirtilir. Bu anlayış, Budizm'in klasik altılı bilinç sistemini meydana getirir. Bu sistemde düşünme, zihin, bilinç ve kalp sözleri arasında anlamsal içerik bakımından bir örtüşme, düşünce sistemi açısından da bir bağ bulunur. Buna göre kalp, sadece bir organ değil, aynı zamanda duyguların, düşüncelerin ve zihnin merkezidir. Dolayısıyla, Budizm'deki altıncı duyu ve altıncı bilinç ile altılı ya da sekizli sistemden oluşan tek bilinç, zihinle ve kalple bağlantılıdır. Ayrıca Budizm'de, on iyi veya kötü davranıştan üçünün zihin ya da kalpten kaynaklandığına inanılmaktadır.

Bu çalışma; düşünme, zihin ve bilinç kavramlarının Budist öğreti ve felsefedeki yerini belirlemeyi ve bunların kalple olan ilişkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, Budist Uygur ve Moğol metinlerinde bu kavramlara karşılık gelen bazı terimlerin kültürel ve dilsel aktarımları incelenerek karşılaştırmalı bir analiz yapılmıştır. Bunlardan hareketle Budist öğreti için önemli olan düşünme, zihin, bilinç kavramları ve bunların Eski Uygurca ve Klasik Moğolcadaki ifade biçimleri ele alınmış; ilgili kavram alanına dâhil sözcüklerin ortaya çıkışında Eski Uygurca ile Klasik Moğolca arasında bir benzerlik olup olmadığı tartışılmıştır. Son olarak da belirlenen benzerliklerin kaynağı meselesi Budist düşünce sistemi temelinde aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Malzeme ve Yöntem

Bu çalışmada, veri toplama aracı olarak Eski Uygurca ve Klasik Moğolca ile yazılıp harf ve yazı çevrimi yapılmış Budist metinler kullanılmıştır. Araştırmanın kapsamına alınan metinler, Eski Uygurca ve Klasik Moğolcanın hem erken hem de geç dönemine aittir. Çalışmanın amacına uygun verileri elde etmek için, seçilen Budist Uygur ve Moğol metinleri doküman analizi yöntemiyle ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Değerlendirmeye alınan metinlerden çıkarılan ilgili söz varlığının çözümlemesi yapılmış; fakat çalışmanın sınırları göz önünde bulundurularak bunların yalnızca bir bölümü çalışmaya dâhil edilmiştir.

Klasik Moğolca ile yazılmış Budist metinlerin incelenmesi sırasında, Eski Uygurca *könül* ve Klasik Moğolca *sedkil* sözcüklerinin benzer kavram alanlarını ifade ettiği, yine bunların her iki dilde anlamsal koşutluk gösteren birçok soyut terimin ortaya çıkışında rol oynadığı tespit edilmiştir. Bu benzerliklerin diller arası etkileşimden ya da Budist felsefe ve düşünce sisteminden kaynaklanma olasılığı yüksek olduğu için araştırmanın kuramsal çerçevesi bu doğrultuda belirlenmiştir. Çalışmanın sınırlarını daha net bir şekilde ortaya koyabilmek adına, kuramsal ve kavramsal çerçeve başlıkları altında çalışmanın yöntemi ve kapsamı belirginleştirilmiş; ardından araştırmanın temelini oluşturan bulgulara ve bunların analizine geçilmiştir. Budist Moğol metinlerinden elde edilen söz varlığı unsurlarının Eski Uygurcadaki karşılıkları için tanıklara gidilmiştir. Bu aşamada, konuyla bağlantılı önceki çalışmalardan da istifade edilmiştir (bk. Tekin, 1963; Tokyürek, 2013; Röhrborn 2013; Günay, 2015). Benzerlik ve farklılıklar açısından değerlendirilmiş sözcük ve ifadelerin, eğer ulaşılabildiyse Sanskrit,

Çince ve Tibetçe karşılıkları da verilmiştir. Bu araştırma için Budist Moğol metnindeki veya Moğolcadaki Türkçe unsurlar üzerine yapılan önceki çalışmalarda ele alınmamış söz varlığı seçilmiştir. İlgili literatürde, kökeni Türkçe olmayan bir sözcüğün Moğolcaya girişinde Uygurcanın rolü ile Moğolcaya girmiş Türkçe söz ve ifadelerin incelendiği; ancak Moğolcanın terim yapma yollarından ve Eski Uygurca ile Klasik Moğolca arasındaki benzerliklerden bahsedilmediği görülmektedir (bk. Vladimirtsov, 1911; Poppe, 1955; Shōgaito, 1991a; Kara, 2001). Eldeki araştırmaya konu olan söz ve ifadelerin incelenmesinde, daha önceki çalışmalarda tanıklanamayan söz konusu inceleme yöntemlerine de başvurulmuştur.

Kuramsal Çerçeve: Alıntılama, Ödünçleme ve Kopyalama

Dilbiliminde, bir dilin başka bir dilden yapısına kattığı öğelerin tümü alıntı, ödünç ya da kopya olarak adlandırılır. Literatürde, bir dildeki sözcüklerin veya dilbilgisi özelliklerinin başka bir dile neden ve nasıl geçtiğini açıklamak için ise alıntılama, ödünçleme, kopyalama, transfer ve aktarma gibi terimlerden yararlanılır. Bu terimlerin farklılıkları, araştırmacıların konuya bakış açılarından ve sözcüklerin temelde çağrıştırdığı özelliklerden kaynaklanır. Ancak bunlardan ödünçleme, kaynak dilin kelimeyi geri alacağı fikrini içermesi gibi bazı zayıflıklarına rağmen¹, 18. yüzyıldan itibaren yaygın olarak kullanılmaktadır (Haspelmath, 2009: 37). Bu çalışmada, kullanımı yerleşmiş ve artık anlamsal açıdan karışıklığa sebep olmayan ödünçleme terimi yerine, diller arasındaki etkileşim sürecini ve öğelerin bir dilden diğerine geçiş şeklini ifade etmede daha uygun olduğuna inanılan kopyalama teriminin kullanımı tercih edilmiştir.

Dillerde, akrabalık ilişkilerinin içinde ve dışında kalan birçok ortak birim, bir dilden diğerine kopyalanmıştır. Bunlar çoğunlukla kaynak dilin söz varlığı unsurlarından oluşsa da biçimbirimsel, sözdizimsel ve anlamsal düzeylerde yapılan kopyalamalar da mevcuttur. Bu sebeple dilbiliminde, kopya birimlerin gerçekleştirilme yolları, madde (sözcük, sözcük tabanı, bazen sadece ekler ve bazen de söz öbekleri) ve yapısal/kalıp (dil bilgisel özellikler ve anlam aktarmaları) olmak üzere iki kısımda incelenir (Haspelmath, 2009: 38-39; Şirin, 2021: 57). Bu tasnifin yanında, kopyalanan öğelerin kaynak ve hedef dildeki özelliklerinin dikkate alınması sonucu yapılan sınıflandırmalar da söz konusudur: (i) birimlerin kaynak dildeki bütün yapı özellikleriyle birlikte kopyalanmasını kapsayan genel kopyalar (ii) birimlerin kaynak dildeki bir ya da birkaç yapısal özelliğiyle kopyalanmasını kapsayan seçilmiş kopyalar (iii) en az bir genel kopya ögesini içinde barındıran birleşik öğeleri kapsayan karışık kopyalar (Johanson, 2018: 31-37); (i) alıntı sözcükler (ii) alıntı harmanları (iii) alıntı aktarımları (Haugen, 2010: 137). Kopyalanan öğelerin türüne ve kopyalama yöntemlerine göre yapılan bu tasniflerin yanı sıra kopyalama işlemlerinin gerçekleştirilme nedenlerine göre de sınıflandırmalar yapılır. Birtakım temaslar ve gereklilikler sonucunda bir dilden diğerine yapılan kopyalar, bilgi/kültür kopyaları ve prestij/özenti kopyaları olarak iki ana başlıkta ele alınır (Karaağaç, 1997: 499; Durkin, 2009: 142; Doğan, 2009: 334-336; Şirin, 2021: 57).

Siyasi, ticari, sosyal, kültürel ve dinî çevrelerdeki değişim, gelişim ve etkileşimlerin en belirgin yansıması dilde görülür. Bu sebeple, birbirleriyle temas hâlinde olan toplumların

¹ Haspelmath, ödünçleme terimini çalışmalarında kullansa da bu terimin dayandığı metaforu garip bulur ve bunun yerine, transfer veya aktarma terimlerinin daha uygun olduğunu belirtir. Hatta Johanson'un kopyalama teriminin en iyisi olduğunu ekler (2009: 37). Ödünçleme teriminin işaret ettiği metaforu "saçma" bulan Haugen, yine de ödünçlemenin iyi bir dilbilimsel terim olduğunu ve çağrıştırdığı anlamları göz ardı edip bu terime önem verilmesi gerektiğini ifade eder (2010: 133-134). Durkin, ödünçleme terimini tanımlarken bunun bir kopyalama süreci olduğunu vurgular (2014: 3). Johanson, ilgili diğer birçok çalışmada da belirtildiği üzere, ödünçleme sözcüğünün sözlüksel anlamından kaynaklanan karışıklık nedeniyle, kopyalama terimini bu dil ilişkileri sürecini ifade etmede daha uygun bulur (2018: 29). Bununla birlikte bazen, bu dilbilimsel olguyu işleyen araştırmacıların çalışmalarında alıntılama, ödünçleme, kopyalama vb. terimlerin bir arada kullanıldığı da görülür.

dillerinde, öğrenmeye ve bilgiye dayalı birçok söz varlığı unsuru tanıklanır. Eski Türkçe *çau* (< Çin. *chao*) “kağıt para” (Wilkens, 2021: 225a), *bahşı* (< Çin. *bo shi*) “öğretmen, usta, guru” (Wilkens, 2021: 138a), *señrem* (< TochA/B *sañkrām* ~ TochA *sañkrām* ~ *sañgrām* / < Sogd. *snkr'm-* < Skt. *sañghārāma*) “manastır” (Wilkens, 2021: 598a) bu türden kopyalara örnek teşkil eder. Öğrenmeye ve bilgiye dayalı olmayan kopyalar ise özenti/prestij kopyaları olarak adlandırılır. Eski Türkçede “şehir” için *balık* yerine *kent* (< Sogd. *knδ*) (Wilkens, 2021: 356a), “tekerlek” için *tilgen* yerine *çakır* (< TochA *cākkār* ~ *cākrā* / < TochB *cākkār* / < Sogd. *ckkr-* ~ *cxr-* ~ *cyr-* < Skt. *cakr*) (Wilkens, 2021: 218a), “sayısız” için *sansız* yerine *asanke* (< TochA *asañkhe* < Sogd. 's' *nky* < Skt. *asañkhyeya*) (Wilkens, 2021: 71b) sözcüklerinin kullanımı gibi (Doğan, 2009: 336-337).

Farklı yollar ve gereksinimlerle yapılan dil birimlerine ilişkin kopyalamalar, Budist literatürde yaygın olarak görülür. Bunun sebebi elbette erken dönem metinlerinin çok büyük bir bölümünün çeviri olmasıdır. Buda'nın ve onun ölümünden sonra ortaya çıkan Budist okulların öğretilerini içeren dinî metinler, erken dönemlerden itibaren farklı dillere çevrilmiştir. Çevirilere kaynaklık eden diller ise genellikle Sanskrit, Çince ve Tibetçe olmuştur. Ancak Soğdca ve Toharcadan da Budist metin çevirileri yapılmıştır. Bu dillerden yapılan çevirilerde, Budist öğreti için önemli olan bir sözcük ya da dinî terimin ifadesi, kaynak dil hangisi olursa olsun, genellikle Sanskrit dilindeki unsurlarla örtüşür: Skt. *narasiñha*, *nṛsiñha*, *puruṣasiñha* “insanların aslanı, lider olarak Buda; Buda'nın lakabı” (Soothill & Hodous, 2014: 32a; Wilkens, 2021: 858a), EU. *yalñoklarnıñ arslanı/yalañuklarnıñ arslanı* [DKPAM 3538], KM. *kümünü arslan* [SárköziMns]; Skt. *dharmaparyāya* “dharma kapısı, dharmayı öğretmenin yolları”, Çin. *fāmén* (Buswell & Donald, 2013: 643), EU. *nom kapıgı* [BT XX U 1734 2-3], KM. *nomun qagalğasi* [AQ F6v3-4]; Skt. *dharmacakrapravartana* “öğretinin tekerleğini çevirmek” (Cappeller, 1891: 164b), EU. *nom tilgenin evir-* [AY 889], KM. *nomun kürdüni orçigul-* [AQ F1v1-2] vb. Bazen de Sanskrit dilindeki ifadelerle örtüşen benzer anlam aktarmaları için temas hâlinde bulunulan başka bir dilden sözcük türetildiği görülür. Örneğin, Budist metinlerde sıkça rastlanan Sanskrit *devá-tā dev-ā* (Macdonell, 1893: 124c) ve Toharca *ñäkteñts ñäkte* “Tanrılar Tanrısı, yüce” (Wilkens, 2021: 696b) ifadelerinin Eski Uygurcadaki karşılığı anlam aktarması yoluyla türetilmiş olan *tengri tengrisi*'dir ve bu ifade, *tengri tengrisi burkan* “tanrılar tanrısı Buda; yüce Buda” şeklindeki kalıplaşmış hâliyle, Moğolların Budizm ile temasında etkin olan Uygurların dilinden Klasik Moğolcaya kopyalanmıştır: *tngrı-yin tngrı burkan/tengri-yin tengri burkan* “tanrılar tanrısı Buda; yüce Buda” [Mol III 9b, Szpindler 1v4, Vim I 3b]. Bununla birlikte çevirisi yapılan metinlerde kökeni Sanskrit olan birçok dinî ve din dışı sözcük de Budizm ile ilk temasın yaşandığı ortamdaki başka bir dilin aracılığı ile transfer edilmiştir: Skt. *punya* “talih, şans; hoş, erdemli, faziletli; kutsal; sevap” (Macdonell, 1893: 164) > Soğd. *pwny'n* (Gharib, 1995: 329b) > EU. *buyan* [BT IX 120v14] > KM. *buyan* [AQ F2v22]; Skt. *abhiṣeka* “kutsama” > TochB *abhīšek* ~ TochA/B *abhišek* (Wilkens, 2021: 2a) > EU. *abišek* [BT VII A 119] > KM. *abişig* [Mahāvvyut 747] vb. Burada önemli olan husus, düzenli olarak takip edilebilen ses değişimleridir. Söz konusu temele dayanarak asıl kelimenin hangi dil aracılığıyla transfer edildiği takip edilebilir. Bunların yanı sıra Budizm ile ilk temasın yaşandığı ortamdaki toplulukların dillerinde yer alan dinî ve din dışı söz varlığı unsurları da çeviri metinlerin dilinde sıklıkla izlenir. Örneğin Vedik ve Hindu mitolojisinde tanrılar tanrısı olarak kabul edilen ve Budizm'de de bir tanrı olarak geçen İndra'nın, Uygur ve Moğol Budist metinlerindeki karşılığı Soğdca *hurmozda*'dır: Soğd. *xwrmzt'* “Mani tanrısı, ilk insan” (Gharib, 1995: 437a) > EU. *hormuzta* [BT XXI 1096] > KM. *hormusda* [AQ F15v7]. Yine Soğdca 'wj'k “harf” (Gharib, 1995: 74b) sözcüğüne, Budist Uygur ve Moğol metinlerinde sıklıkla rastlanır: Soğd. 'wj'k > EU. *użik* [Abhi 59a6] > KM. *üsüg/üjüg* [Suv 2 XIV 4b]. Bu sözcük kopyalamaları ve anlam aktarmalarının yanı sıra bir unsuru yabancı bir unsuru yerli olan karışık kopya sözcükler de

çeviri Budist metinlerde sıklıkla tanıklanır: *nom tözi* (Skt. *dharmatā*) “Dharmanın özü” [AY 1448] vb.

Söz varlığı unsurlarının diller arasındaki tüm bu hareketliliği, Budist metinlerde geçen yabancı sözcük ve yapıların kökeni ya da bunların büyük çoğunluğunun kopyalandığı aracı dil gibi hususlar; toplulukların Budizm ile temasında hangi çevrenin etkili olduğu yönündeki tartışmaların ana kaynağıdır. Bu tartışmalardan biri, Uygurların Budizm ile temasında etkin faktörün ne olduğu hakkındadır. İlgili dilsel hususlar başta olmak üzere çeşitli sebeplerle Soğd ve Tohar Budizm’inin erken Türk Budizm’i üzerindeki etkinlik derecesi birçok çalışmada ele alınmıştır (bk. Moriyasu, 2000: 341; Tremblay, 2007: 110; Kudara, 2009: 253; Wilkens, 2016: 201-204). Eski Uygurcadaki yabancı söz varlığı unsurlarının kaynağı meselesindeki tartışma, Moğol Budizm’i için de söz konusudur. Tibetlilerin Moğol Budizm’i üzerinde güçlü bir etkisi olsa da Yuan Hanedanlığı yıkılana kadarki süre içerisinde, yani erken Moğol Budizm’i üzerinde, Uygurların rolü yadsınamaz (Shōgaito, 1991: 27). Kültürel, çevresel ve tarihî tüm koşullarla birlikte Budist Moğol metinlerinin ilk çevirmenlerinin Uygur ya da Eski Uygur diline son derece hâkim kişiler olması da (bk. Aalto, 1954: 34; Poppe, 1957: 13; Atwood, 2004: 49, 336; Tekin, 2008: 104; Kemal Yunusoğlu, 2019; Elverskog, 2020: 147, 158) Moğolların Budizm ile temasında, ilk ve güçlü etkinin Uygurlara ait olmasını makul kılar. Eski Uygurcadan kopyalanmış önemli birçok dinî ve din dışı sözcük ile kalıplaşmış ifade ve anlam aktarmalarının, geç tarihli Budist Moğol metinlerinde dahi tanıklanması da Moğol Budizm’i üzerindeki Uygur etkisini gösterir. Ancak, her iki dille yazılmış Budist metinlerde, Budizm’in kaynak dillerinden yapılan kopyalamalar veya bunlardan uyarlanan terim yapma tekniklerinin oldukça fazla olduğu da görülmektedir. Bu nedenle, madde kopyalamaları dışındaki yapılarda ve benzerliklerde de kaynak dillere başvurmak oldukça önemlidir.

Kavramsal Çerçeve: Budizm’de Düşünme, Zihin, Bilinç ve Kalp/Gönül

Budizm’in temel öğretilerinde duygu, his, arzu, algı, yanılgı, akıl, bellek, kavrama, düşünme, zihin ve bilinç gibi zihinsel öğelere sıklıkla gönderimde bulunulur. Meditasyondan aydınlanmaya, acının ortaya çıkmasından bunun sönmesine, varoluşun beş yapı taşından sekiz asil yola ve sebeplerin on iki halkalı zincirine kadar tüm öğretilerde bu öğeler esastır. Budist düşünceye göre bazı kötü amellerin kaynağı da söz konusu zihinsel öğelerdir. Bunların iyi amellere kaynaklık edebilmeleri için ise zihinsel disiplinle birlikte dönüşümleri şarttır. Çünkü zihinsel öğelerle temas sonucu ortaya çıkan acı gibi, canlıların özgürleşememesinin nedeni de zihinsel öğeler ile bunlardan kaynaklanan davranış biçimleridir. Diğer tüm zihinsel süreçleri kapsayan zihin ve bunların farkındalık kümesi bilinç, bilgisizlik sonucu canlıları yanılgılara, kötü düşüncelere ve davranışlara sürükler. Dönüşüm bu sebeple ancak bilgelik sayesinde gerçekleşir. Sebeplerin on iki halkalı zincirinde bilgisizlikle başlayan her şey bilgelikle zıddına kavuşur. Bilgelik sayesinde zihin arınır, bilinç farkındalık kazanır. Budizm’in erken dönem öğretilerinde var olan bu görüş, sonraki öğretiler ve ekoller aracılığıyla yaygınlaşır. Buda’nın öğretilerinin Hindistan dışına yayılmasını sağlayan büyük aracın (Skt. *Mahāyāna*) büyük emeli (Skt. *mahāprāṇidhāna*) de arınmış zihin ve bilincin varlık sebebi bilgelikle aydınlanma düşüncesi ya da Bodî zihniyetine (Skt. *bodhicitta*) erişmektir (Hanh, 2002: 189-210).

Buda’nın aydınlanmaya ulaştıktan sonra verdiği ilk vaazdan bu yana Budizm’de duyusal aşırılıktan, şiddetli duygulardan ve çilekeş hayat tarzından uzak durulması öğütlenir. Duyuların yarattığı yanılgıları ortadan kaldırıp bunlara nasıl rehberlik edileceğinin öğrenilmesi bu sebeple önemlidir. Kontrol altına alınması gereken duyular ise yalnızca görme, koklama, duyma, tat alma, dokunma değil; aynı zamanda düşünmedir (Waldron, 2003: 29). Budist felsefede düşünmenin, altıncı duyu olduğuna inanılır ve bunun temeli olarak zihinden-kalpten bahsedilir (Karunadasa, 1967: 62-63; Sugunasiri, 1995: 409-410). Bu altı duyu, konusu olan

altı etmenle birlikte, bilme ve anlamının temellerini oluşturan altı iç/sübjektif (göz, burun, kulak, dil, vücut, zihin-kalp) ve altı dış/objektif (renk ve yer, koku, ses, tat, deri, dharma) öğeler şeklinde tetkik edilir ve Budist öğretiyeye göre, bu iç ve dış öğelerin birbirleriyle olan temasından bilinç doğar (Tekin, 1963: 101). Öğretinin klasik düzeni içinde bilinç, tıpkı duyular ve duyu organları gibi, altı bilinç düzeyinde ele alınır: göz bilinci, kulak bilinci, burun bilinci, dil bilinci, vücut bilinci, düşünme bilinci. Yogācāra-Budizm’inde ise bilinç öğretisi, altılı sistemden (Skt. *ṣaḍāyatana-vijñāna*) sekizli sisteme (Skt. *aṣṭavijñāna*) geliştirilir (Röhrborn, 2013: 245). Altılı sistemdeki bileşenlerin korunduğu sekizli sistemde, bilinç öğretisine ayırt etme bilinci (Skt. *kliṣṭa-mano-vijñāna*) ve depo bilinci (Skt. *ālaya-āḍāna-vijñāna*) eklenir.

Altılı sistemde yer alan bilinç bileşenleri tek tek duyu organlarının adlarıyla ya da yerleşkeleriyle anılır. Yogācāra-Budizm’i aracılığıyla öğretiye dâhil edilen yedinci ve sekizinci bilinç ise adlarını özelliklerinden alır. Fakat bu ikisi, yedinci ve sekizinci bilinç, Budizm’de bir duyu organı gibi ele alınan ve altıncı bilincin de temeli olan zihinle ilişkilidir. Tüm deneyimlerin kaynağı olduğuna inanılan zihinse, Budist anlayışta kalple bağlantılıdır (Karunadasa, 1967: 62-63; Sugunasiri, 1995: 409-410). Bu yalnızca Budist düşünce sistemi açısından değil, aynı zamanda ilgili kavramları ifade eden sözcükler arasında anlamsal içerik bakımından da kurulan bir bağlantıdır. Pali ve Sanskrit dillerinde fiziksel kalbi ifaden sözcükler, aynı zamanda zihni ifade ederler: Pal. *hadaya*, Skt. *hrd*, *hrdya* “i) fiziksel kalp; ii) düşünce ve duygunun, özellikle de kalbin eylemlerinde kendini gösteren güçlü duyguların merkezi olarak kalp” (PSD VIII 187); Pal. *citta*, Skt. *citta* “i) kalp (fiziksel olarak); ii) düşüncenin yeri ve organı; zihin; iii) tüm zihinsel aktivitelerin toplamı; iv) düşünce ya da zihin topluluğu” (PSD III 97-98; Soothill & Hodous, 2014: 149b). Budist metinlerde birbiriyle bağlantılı olarak ele alınan ve ilgili literatürde eş anlamlı kabul edilen bu iki sözcükle birlikte (bk. Sugunasiri, 1995) aynı kavram alanına dâhil edilen ve doğrudan düşünme duyusunun kendisi olan bir sözcük daha vardır: *mano/mana(s)*. Monier-Williams’da “zihin” anlamına geldiği ifade edilen *manas*’ın “tüm zihinsel kabiliyetleri” kapsadığı ve “bazen *hṛid*, *hṛidaya* ‘kalp’ ile kullanıldığı” belirtilir (1898: 783). PSD’de ise “zihnin anlamlarının çoğunu karşılar” şeklinde tanımlanan *mano/mana(s)* “bilincin entelektüel işleyişini temsil eden etmen” olarak değerlendirilir (VI 144). Sözlükte, bazen “düşünme” olarak da çevrilebileceği vurgulanan *mano*’nun özelliği ise şu şekilde verilir: “Tıpkı gözümüzün nesnelerin görünürlüğüne adapte olması gibi bu duyu da fenomenlerin rasyonalitesine adapte olmuştur. Dolayısıyla duyuların ve onların ilgi alanlarının sınıflandırılmasında altıncı duyu olarak yer alır.” (VI 566).

Budist felsefede ve psikolojide altıncı duyu olarak ele alınan *mano*, yukarıda belirtildiği üzere, altıncı bilinçle de ilgilidir. Tüm bilinç öğelerini kapsayan tek bir bilincin ifadesi için kullanılan *vijñāna* da *citta* ve *mano* ile bağlantılıdır. Öyle ki bu üç terim; *citta*, *mano* ve *vijñāna*, birbiriyle özdeş kabul edilir. Sugunasiri bunları, üç ana soydaş olarak değerlendirir ve Pali dilindeki bir başka sözcük olan *hadayavatthu* “kalp özü; kalp temeli, zihnin temeli olarak kalp” (PSD VIII 181) ile bir tutar (1995: 410). Araştırmacı, incelediği Budist metinlerden bazılarında ilgili terimler hakkındaki yorumlara bakıldığında edinilenin “zihnin, özellikle *citta* terimi kullanılarak, kesin ve geri dönülmez bir şekilde kalple ilişkilendirildiği bilgisi” olduğunu belirtir (1995: 411). Dietz de *citta*’nın en sık tanıklanan anlamının “insanın ve duyguların merkezi ve odağı olarak kabul edilen kalp, zihin” olduğunu vurgular (2000: 130). Budist bilgin Buddhaghosa kalbi; *citta*, *mano* ve *vijñāna* ile ilişkilendirir. Hatta zihni, kalpte konumlandırır (Sugunasiri, 1995: 410). Yeh (1979: 176), *vijñāna* aynı zamanda *citta*’dır der. Vasubandhu’nun *Pañcaskandha-prakaraṇa* adlı eserinden hareketle *vijñāna* ve *vijñapti* kavramlarının karakteristik özelliklerini inceleyen araştırmacı, ilgili eserde *vijñāna*’nın ikiye ayrıldığını gösterir. Bunlardan ilki *vijñāna*’nın doğası iken ikincisi eş anlamlıları olarak gösterilen *citta* ve *manas*’tır (Yeh, 1979: 181). YCBh’de *citta*, *manas* ve *vijñāna*’nın *manas*’ın doğal özellikleri olduğu; AbK’de *manas* ve *vijñāna*’nın aynı anlamları ifade ettiği bilgisi yine Yeh tarafından

söz konusu çalışmada aktarılır (1979: 181). Eliade, Budist öğretilerde her şeyin yapı taşı olarak görülen ve beş kümenin sonuncusu olan *vijñāna*'dan şu şekilde bahseder: “düşünceler (*vijñāna*) yani duymasal yetiler ve özellikle de kalpte bulunup duymasal deneyimleri düzenleyen ruh tarafından üretilen bilgiler.” (2017: 122).

Her şeyin zihinsel etmenlerle ilişkilendirildiği Budizm’de, ilgili konu ve kavramlar genellikle Abhidharma metinlerinde açıklanır (Piatigorsky, 1984: 202, n. 17; Waldron, 2003: 55-58). Sūtralarda da düşünme, zihin ve bilinç konuları başta olmak üzere zihinsel öğelere sıkça değinilir. Sonuç olarak farklı dillerde yazılmış ve oluşturulmuş Budist literatürde, sözü edilen düşünme, zihin, bilinç ve kalp/gönül sözcüklerinin temel anlamsal içeriklerinin birbirlerine yüklendiği ve bunların Budizm’in manevi ve zihnî dünyasında birbirleriyle denk görüldüklerine şahit olunur.

Budist Uygur ve Moğol Metinlerinde Düşünme, Zihin, Bilinç ve Kalp/Gönül

Düşünme, zihin, bilinç ve bunların merkezi olduğuna inanılan kalp, Budist Uygur ve Moğol metinlerinde, yukarıda verilen bilgilere koşut bir şekilde ele alınır ve anlamlandırılır. Eski Uygurcada *köñül* sözcüğü, tıpkı Pali ve Sanskrit dillerindeki *citta* gibi “gönlü, kalbi, zihni, bilinci, düşünceleri ve duyguları” da kapsayan geniş bir kavram alanını ifade eder. Böylece Budist Uygur metinlerinde *köñül*, *mano/manas* “düşünme; zihin” ve *vijñāna* “bilinç” sözcüklerini de karşılar. Bu sebeple *köñül*, Budist kozmolojide altıncı duyu ve altıncı bilinç olarak değerlendirilen “düşünme” ile bu bilincin yerleşkesi kabul edilen “kalp-zihin” kavramlarını ifade etmek için kullanılır.² Aynı zamanda, altılı ya da sekizli sistemden oluşan tek bir bilinci belirtir:

[1] *köñül biliginiñ adkangulug adkangusı anı üçün nom uguşnuñ bolmaz* “Düşünme bilincinin duyu alanı objesi, bundan dolayı Dharma ögesinin olmaz.” [Abhi B 34b9-10].

[2] *köñül bilig yintem köñül erkligke tayanur* “Düşünme bilinci yalnızca düşünme azasına dayanır.” [Abhi B 92a2].

[3] *sekiz türlü köñül bilig bo erür eñilki köz bilig ikinti kulgak bilig üçünç burun bilig törtünç til bilig beşinç etöz bilig altın köñül bilig yétinç adıra tıp tutuğ bilig sekizinç agılık bilig* “Sekiz türlü bilinç şunlardır: İlki göz bilinci, ikincisi kulak bilinci, üçüncüsü burun bilinci, dördüncüsü dil bilinci, beşincisi vücut bilinci, altıncısı düşünme bilinci, yedincisi *adıra* denilen tutan bilinç ve sekizincisi depo bilinci.” [SY 396-398].

[4] *kaltı otluğ ir kurug kavagu erniñ çakmışi ösmiş bu üç türlü tıtagda ötgürü ot belgülig bolur ançulayu yime kaçığ yol atkangu törü bilig köñül bu üçte ötgürü börtmek bolur* “Nasıl çakmak taşı, kuru kav ve adamın vurması, üflemesi; bu üç türlü sebepten dolayı ateş zuhur ederse, aynı şekilde de duyu organları ve onların nesneleri olan dış dünya unsurları ile bilinç; bu üçünden dolayı ortaya çıkar.” [BT IX 151v22-28].

[5] *kayular ol üç türlü köñüller tép téser eñilki tugmuş işlig köñül ikinti tözke tüpke tayaklıg köñül üçünç töz tüp köñül* “Peki bu üç bilinç türü nedir? İlki doğmuş işli bilinç (*manovijñāna/altıncı bilinç*), ikincisi esas bilince dayanan bilinç (*kliṣṭamano-vijñāna/yedinci bilinç*), üçüncüsü esas bilinç (*ālayavijñāna/sekizinci bilinç*).” [BT XXI 0516-0529].

² Zihnin metaforik olarak mekânlaştırılması evrensel bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. İlgili literatürde bu, “kap imajı” ile açıklanır (bk. Kövecses, 2002: 74). Eski Uygurca kaynaklarda zihnin kalpte konumlandırılması da söz konusu “kap imajı”na uymaktadır (Azılı, 2024: 28-29). Ancak Eski Uygurcada tanıklanan zihin-kalp ilişkisi ve zihnin kalpte konumlandırılmasına yönelik metaforik bağlantı, Budist düşünce sistemi etkisi altında gelişmiş olmalıdır.

[6] *ulatı etözin tilin köñülün kılmuş neçe buyanlarım küçinte kşan kşan ödlerte üzüksüz edgü işlerim üklimeki bolsun* “Vücudumla, dilimle ve gönlümle/zihnimle yaptığım nice sevap sayesinde her an durmaksızın iyi işlerim artsın.” [AY 3888-3892].

[1] ve [2] numaralı tümcelerde *köñül*, yeniden türetme bir sözcük olmayıp Eski Uygurcada *viññāna*’ya karşılık gelen *bilig*³ terimiyle birlikte, Budist öğretinin bilinç sisteminde *manovijñāna* “düşünme bilinci” olarak adlandırılan altıncı bilincin ifadesinde kullanılmıştır. Bununla birlikte ilk tümcede geçen *adkangu* “duyu alanı, duyu objesi, bilinç objesi” (Wilkens 2021: 14a), Budist öğretilde altı dış/objektif öge olarak tanımlanan ve Eski Uygurcada *vişay* (< TochA *vişay* / < TochB *vişai* < Skt. *vişaya*) (Wilkens, 2021: 847b) şeklinde tanıklanan Sanskrit *vişaya*’yı karşılar. Bu tümcelerden ilkinde yer alan *nom* “öğreti” ve ikincisinde yer alan *köñül erklig* “düşünme azası, organı” ise *köñül bilig* “düşünme bilinci”nin objesi ile onun dayandığı duyu organını (Skt. *indriya*) belirtir. Budist öğretilde, yukarıda bahsedildiği gibi, altı duyu organına karşılık gelen altı duyu alanı bulunmaktadır. Düşünme bilincinin duyu alanı Dharma’dır ve bu kavram Budist Uygur metinlerinde *nom*, *törö* ya da *nom törö* şeklinde ifade edilir. Düşünme bilincinin azasını belirten *mana-indriya* ise Eski Uygurcada *köñül erklig* veya *köñül kaçığ* [Abhi B 65a14] tabirleriyle karşılanır. Bu tabirler, düşünme ya da zihnin, kalp/gönül ile olan ilişkisini gösterir ve Budizm’de zihnin, kalpte/gönülde konumlandırıldığı bilgisiyle örtüşür. [3] numaralı tümcede ilk olarak sekizli sistemden oluşan tek bir bilinci ifade eden *köñül bilig*, sonrasında altıncı bilinci belirtir. Bu örnekte yer alan ikinci tümcede, sekiz türlü bilinç, dayandıkları temellerle birlikte adlandırılmış olup bunların sıralamasında bilincin ifadesi için *bilig*’den faydalanılmıştır. [4] numaralı tümcede *viññāna*’ya denk gelen ve *bilig*, *köñül* ve *köñül bilig* gibi tek bir bilincin ifadesinde kullanılan *bilig köñül* tabiri de oldukça önemlidir. [5] numaralı tümcede, *ol üç türlü köñüller* ibaresiyle altıncı, yedinci ve sekizinci bilinç kastedilmiş olup burada yer alan *köñül* ile bilinç (Skt. *viññāna*) belirtilmiştir. [6] numaralı tümcede ise *köñül*, Budizm’deki on sevaptan üçünün gerçekleşmesini sağlayan unsur olarak yer almıştır.

Budist Uygur metinlerinde, yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, *köñül* sözcüğünün sınırlı sayıda tanığı bulunan Türk runik harfli metinlerdeki “niyet, arzu, istek”⁴ ve Maniheizt Uygur metinlerindeki “düşünce”⁵ gibi soyut anlamları genişlemiştir. Ayrıca bu sözcük, Budizm’in bir zihin felsefesi olarak anılmasına neden olan zihinsel öğeleri, aynı zamanda öğretilerinde önemli bir yere sahip olan altılı ve sekizli bilinç sistemlerini tam anlamıyla karşılamıştır. Bu durum, Budist felsefede zihnin, kalpte konumlandırılması ya da kalple özdeşleştirilmesi ve “kalp”, “zihin”, “düşünme” ve “bilinç” anlamlarına gelen sözcüklerin eş anlamlı kabul edilmesiyle uyumludur. Klasik Moğolca ile yazılmış Budist metinlerde ise öğretinin zihin felsefesini ve bilinç sistemlerini ifade eden sözcük *sedkil*’dir. “Düşünce, fikir; amaç, niyet; duyu; ruh; akıl, zekâ, zihin; gönül” (Lessing, 2017: 821b) gibi çeşitli anlamlara gelen *sedkil*; zihinsel faaliyetler, duygusal durumlar, niyetler ve genel olarak iç dünyayı ifade eden oldukça kapsamlı bir sözcüktür. Bu açıdan *sedkil*, Eski Uygurca *köñül* gibi, Pal. *citta*, Skt.

³ *bilig* “bilgi; düşünce, fikir; akıl” anlamlarıyla Eski Türk yazıtlarında tanıklanır: *körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg bolı* “Gören gözüm görmez gibi idrak eden aklım algılamaz gibi oldu.” (KT K 10) (Şirin, 2015: 35); *yagru kontukda késre ańıg bilig anta öyür ermiş* “Yakına yerleştikten sonra kötü düşünceyi/fesatlığı orada düşünür imiş.” (KT G 5) (Şirin, 2015: 98); *anta késre teñri bilig bértük üçün özüм öк kagan kışdım* “Ondan sonra Tanrı akıl verdiği için, kendim kağan yaptım.” (T 6) (Aydın, 2015: 116). Sözcüğün, yazıtlar dönemindeki mevcut soyut anlamları Eski Uygurcada genişlemiştir (bk. Clauson, 1972: 339a).

⁴ *köñülteki sabımın urturtum* “Gönlümdeki/içimdeki sözlerimi yazdırdım.” (KT G 12) (Şirin, 2015: 141), *köñlünçe uduz tedi* “Gönlünce/dilediğince sevk et dedi.” (T 15) (Aydın, 2015: 119)

⁵ *yme sav elitip kelürüp kişig neçe kışürü sözledimiz erser köñülün biligin artadımız erser* “yine ne kadar laf taşıyarak insanlar arasına nifak soktuysak; düşüncesini ve aklını bozduysak” (Huas 142-146).

citta “kalp; zihin”; Pal. *mano*, Skt. *mano/manas* “düşünce; zihin” ve Pal. *viññāṇa*, Skt. *viññāṇa* “bilinç” terimlerine denktir:

[7] *nirayin sedkil bilig inu töröged yisün ögesün inu belgetü bolai* “Yeni doğmuş çocuğun düşünme bilinci ortaya çıkarak dokuz cerahat belirgin özelliği olur.” [Szpindler 3r2-3].

[8] *öngge dagun kiged tegünçilen ünür bögediyer amtan kiged kürtel inu tegünçilen yabudalun nom bolai sedkilün kamug jirgugan erketeniyer* “Bilincin altı duyu organı aracılığıyla algılanan renk, ses, koku, tat ve temas öylece Dharma olur.” [Suv 1 VIII 2a].

[9] *çi biçindür adalı bayıdal ügei sedkili bayigulurun tere metü udurigulsun çi urida nisvanisi embüregülürün diyani bisilgaluga* “Sen maymuna benzer biçimsiz zihin oluşturup ihtirasları, takıntıları yok ederek meditasyonu tefekkür ettin.” [AQ F4r20-24].

[10] *arban buyantu üylestin mörün nere anu - sedkilün sayin yabudal* “(Budizm’de) on iyi amelin adı – (bunlardan biri) zihnin-gönlün iyi eylemleri.” [Mahāvīyut 1685].

[11] *brajabati gautami ene çimegi üjekü tutum sedkildür gasigun törömüi* “Prajapati Gautami bu süsü her gördüğünde yüreğinde bir acı hissedecek.” [AQ F30v10-11].

[7] numaralı tümcede, altıncı bilinci ifade etmek için kullanılan *sedkil bilig* “düşünme bilinci”, Sanskrit *manovijñāna* ve Eski Uygurca *könjöl bilig* ifadeleriyle yapısal ve anlamsal açıdan uyumludur. Klasik Moğolcaya Eski Uygurcadan tüm yapısal özellikleriyle birlikte kopyalanan *bilig*, bu dönem metinlerinde “akıl, zihin, bilgi, bilim; anlayış yeteneği” vb. (Lessing, 2017: 150a) anlamlara gelirken bu tümcede *viññāṇa*’nın ifadesi için kullanılmıştır. Budist Moğol metinlerinde, Budist Uygur metinlerinde olduğu gibi tek başına *bilig*’e [bk. BT XVI 159b14, 165a8, Bca OS 12b; Suv 1 VI 10a vd.] ve *bilig*’le oluşturulmuş *sambaga bilig* “keskin zeka” [Vim XI 73b], *ukagan bilig* “akıl” [AQ F44r24], *erdem bilig* “yetenek” [Turf 7: 3-6], *süstüg bilig* “inanç” [Bca OS 18a], *medeküi bilig* “bilgelik, bilgi” [Mol I 2a] gibi söz öbeklerine sıklıkla rastlanır. Ancak *sedkil bilig*’in taranan metinler içerisindeki tek tanığı ilgili örnektir. Budist Moğol metinlerinde “düşünme bilinci” genellikle tek başına *sedkil* teriminin kullanılması ile ifade edilir. [8] numaralı tümcede görüldüğü üzere *sedkil*, aynı zamanda “bilinç” anlamına gelir. Bu durum, Eski Uygurcada *könjöl* sözcüğünün tek başına “bilinç” anlamını taşımasıyla tam bir uyum içerisinde. Bununla birlikte Budist terminoloji sözlüğü Moğolca Mahāvīyutpatti’de “bilinç” için *sedkil*’in yanında *teyin medeküi* ve *teyin böged medeküi* [2016] tabirlerine de yer verilmiştir. Buna dayanarak eserde, düşünme bilincinin ifadesi için *sedkil*’in yanı sıra *sedkilün teyin medeküi* [2058] ve *sedkilün böged medeküi* [2026] tabirleri kullanılmıştır. Lessing’de *teyn*, *teyn büged* maddesinde verilen bilgi ise şöyledir:

Kuvvetlendirme fonksiyonuyla Sanskrit *vi-* ön ekine tekabül eder, fakat aynı zamanda ‘farklı şekilde, özellikle’ anlamına da gelir. [...] Bilgiyle tezat teşkil eden algı (**belge bilig**). Beş hârici duyuya dayanır ve dâhili duyu veya ‘sinir sistemi idaresi’ olarak adlandırılır. (*Sedkil*; Tib. yid; S. manas) Altı çeşit olan bu algıya, Yogacaras iki tür daha eklemiştir: *nisvanis*’ten etkilenen zihin (*nisvanustu sedkil*): [Tib. nyon mongs can yid; S. klishta-manas] ve nihayet bilinç deposu (**bükün-ü sitügen-ü teyn medeküi**): [Tib. kun gzhi rnam par ces pa; S. alaya-vijnana] Bilinç deposu olarak adlandırılmasının sebebi karma tohumları depolamasından kaynaklanır (2017: 1315b-1316a).

[8] numaralı tümcede, *jirgugan erketen* yani “altı duyu organı”nın (Skt. *indriya*; EU. *altı erkligler*) objeleri sayılmış olup bunların, Dharma’yı meydana getirdiği belirtilmiştir. Burada *sedkil*’in “bilinç” anlamında kullanılması kadar altı duyunun azası için *erketen* sözcüğün kullanılması da önemlidir. Türkçe *erk* “güç, kuvvet, hâkimiyet” (Clauson, 1972: 220b) sözcüğünün köşüt versiyonu olan Moğolca *erke* “otorite, irade, bağımsızlık; güç, kuvvet” (Lessing, 2017: 414a) kökünden türemiş *erketü/erketei* “güç, hak, ayrıcalık veya yetki sahibi olan; özgür olan” (Lessing, 2017: 416a) sözcüğü, yapısal ve anlamsal açıdan Eski Uygurca

erklig “güçlü, kuvvetli, yetki sahibi” (Clauson, 1972: 224a) sözcüğüne denktir. Bunun çokluk hâli olan *erketen* ise, “güç sahibi olanlar, otoriteler” (Lessing, 2017: 416b) anlamlarının yanı sıra, Eski Uygurca *erklig* gibi, “duyu organları” anlamını da taşır. Bu ikinci anlamın, Eski Uygurcadan kopyalandığı kuvvetle muhtemeldir. Moğolca Mahāvīyutpatti’de duyu organlarının ifadesi için *törön tügekü* tabiri de geçer. Ancak bu, yalnızca duyu organlarını değil bunların duyu alanlarının ifadesini de kapsar:

arban hoyar törön tügeküyin nere anu: nidünü törön tügekü, dürsünü törön tügekü, çikinü törön tügekü, dagunu törön tügekü, habarun törön tügekü, ünürün törön tügekü, kelenü törön tügekü, amtanu törön tügekü, beyeyin törön tügekü, kürtekyiyn törön tügekü, sedkilün törön tügekü, nomun törön tügekü “Bilişin on iki temelinin adı: bilişin temeli olarak göz, bilişin görsel temeli; bilişin temeli olarak kulak, bilişin işitsel temeli; bilişin temeli olarak burun, bilişin koku alma temeli; bilişin temeli olarak dil, bilişin tat alma temeli; bilişin temeli olarak vücut, bilişin dokunma temeli; bilişin temeli olarak zihin, bilişin temeli olarak Dharma.” [2016-2039].

Budist Moğol metinlerinde, düşünme bilincinin organını ifade etmek için en yaygın şekilde *sedkilün erketen* “düşünme azası” [Mahāvīyut 2065] ibaresi kullanılır. *törön tügekü* tabiri ile birlikte duyu organlarının objesini belirten bir diğer sözcük ise *visai ~ visay/vişai ~ vişay*’dır [bk. BT XVI 14r5]. Sanskrit kökenli *visai ~ visay/vişai ~ vişay* Klasik Moğolcaya Eski Uygurcadan kod transferi yoluyla geçmiş kopya sözcüklerdendir: Skt. *vişaya* > TochB *vişai*/TochA *vişay* > EU. *vişay* > KM. *visai ~ visay/vişai ~ vişay* (Kara, 2001: 117). Ayrıca Budist Moğol metinlerinde *visai ~ visay/vişai ~ vişay* ile oluşturulmuş ve Klasik Moğolcaya Eski Uygurcadan kopyalanmış bir söz öbeği de bulunmaktadır: KM. *adkagun vişay* “bilinç objesi” [Vim V 32b] < EU. *adkak visay* “bilinç objesi” (Wilkens, 2021: 13a). Bu söz öbeğinde yer alan Eski Uygurca *adkak* sözcüğü “bilinç objesi, tasavvur edilen nesne; tasavvur, görüş, düşünce, kavram, tasarı” gibi anlamlara gelmektedir (Wilkens, 2021: 13a). Tüm yapısal özellikleriyle birlikte Klasik Moğolcaya kopyalanan bu sözcüğün Budist Moğol metinlerindeki kullanım sıklığı oldukça yüksektir [bk. Srn I 19b, Mol V 7b, Vim III 12a, Mahāvīyut 1983 vd.]. [8] numaralı tümcede Dharma’nın ifadesi için kullanılan Soğdca *nom* (< EY. *nómos*) sözcüğü de Eski Uygurcadan aktarılmış genel kopyalardandır (Shōgaito, 1991: 38; Kara, 2001: 103-104). Bunun yanı sıra Budist Moğol metinlerinde Dharma için, Eski Uygurcadakine benzer bir şekilde, *törö* [bk. BT XVI 25r20, 68r16] sözcüğü ile *nomun törö* [bk. Vim VII 44a, Mol V 6a, Srn I 2b] tabiri de kullanılır. Budist Moğol metinlerinde *sedkil*’in en sık tanıklanan anlamlarından biri, [9] numaralı tümcede de görüldüğü üzere, “zihin”dir. [10] numaralı tümcede Budizm’deki on sevaptan üçünün gerçekleşmesini sağlayan bir unsur olarak geçen *sedkil*, [11] numaralı tümcede ise tam olarak “kalp, yürek” anlamıyla kullanılmıştır.

Budizm’in zihinsel öğeler üzerine olan yaklaşımının, Budist Uygur ve Moğol metinlerinde, öğretinin felsefesine uygun bir şekilde ele alındığı görülmektedir. Bu durum, yalnızca düşünme, zihin, bilinç ve kalp/gönül sözcüklerinin ilgili metinlerdeki sözlüksel ve anlamsal bağlantılarından değil, aynı zamanda düşünme, zihin ve kalple/gönülle bağlantılı diğer bazı ifade kalıplarından da anlaşılmaktadır. Bu metinlerde yer alan ve Eski Uygurcada *könül*, Klasik Moğolca *sedkil* sözleriyle oluşturulan bazı dinî terimler, Budizm’in kaynak dillerindeki anlamsal özelliklerin kopyalanması sonucu söz konusu hedef dillere geçmiştir. Fakat bunun yanı sıra, bu dillerde *könül* ve *sedkil* gibi sözcükler, Budist düşünce sisteminin etkisiyle şekillenerek soyut birçok kavramın ifadesinde kullanılmıştır. Budist Uygur ve Moğol metinlerinde tespit edilen ve bu iddiaları destekler nitelikte olan bazı örnekler ise şu şekildedir:

EU. az almur könül; KM. taçiyanggui sedkil: Budizm’de canlıların bağıllık ve tatminsizlik içinde acı çekmesinin ve doğum-ölüm döngüsünde kalmalarının nedeni olarak gösterilen tutku, hırs, ihtiras, şehvet; öğretinin erken metinlerinde zihinsel ve bedensel varoluşla birlikte sebeplerin on iki halkalı zincirinin merkezinde yer alır (Yamabe, 2004: 175b). Bu duyular, Budist terminolojide Sanskrit *kāma*, *rāga*, *trṣṇā* (Monier-Williams, 1986: 271, 872;

Soothill & Hodous, 2014: 376b, 400b), Çince *ài* (Soothill & Hodous, 2014: 400b); Tibetçe *sred pa'i khol por* (Kara, 2009: 271); Eski Uygurca *az, almır, az almır* (Wilkins, 2021: 33b, 91a), Klasik Moğolca *taçiyanggui* (Lessing, 2017: 1314b) terimleriyle ifade edilir ve öğretilerde dinî bir kavram olarak ele alınır. Budist Uygur metinlerinde tanıklanan *az almır köñül* “hırs; hırs dolu zihin-gönül” [BT IX 72v20-21] ile Budist Moğol metinlerinde tanıklanan *taçiyanggui sedkil* “hırs; hırs dolu zihin-gönül” [Mol II 11b, Srn IX 5a, Szpindler 2v4] tabirleri de arzu kavram alanının ifadesinde kullanılan dinî terimlerdir. Zihinsel süreçlerin bir parçası kabul edilen bu içsel düşüncenin ifadesi, Eski Uygurca ve Klasik Moğolcada anlam ve kullanım açısından birbirinin dengi olduğu gösterilen *köñül* ve *sedkil* sözcükleriyle güçlendirilmiştir. Bunun yanı sıra, verilen örnekler, Çince “sevgi dolu kalp; arzu dolu zihin; arzunun hâkim olduğu zihin” anlamlarına gelerek söz konusu duyguların ifadesinde kullanılan *àixīn* (Çin. xīn “kalp”) (Soothill & Hodous, 2014: 400b-401a; Tokyürek, 2013: 263) terimiyle yapısal ve anlamsal açıdan uyumludur.

EU. yarlıkançuçı köñül; KM. nigülesküi sedkil: Budist öğretilerde Buda’nın dört erdeminden biri olmasının yanı sıra “Buda’nın en yüksek derecede sahip olduğu özellik” olarak nitelenen merhamet; Sanskrit dilinde *karuṇā* terimiyle ifade edilir (Jackson, 2003: 419b). Soothill ve Hodous, Çince “kalp” anlamına gelen *xīn* sözcüğünü *karuṇā*’ya karşılık olarak verip bunu “acıma, sempati ya da üzüntü dolu bir kalp” şeklinde tanımlarlar (2014: 180a). Tibetçede *singying rje* sözcüğü “merhamet” (Kara, 2009: 196a; Lessing, 2017: 1305b) anlamına gelir ve dinî bir terim olarak kullanılır. Eski Uygurcada ilgili kavram alanının ifadesinde *yarlıkançuçı köñül* [AY 471-472] tabiri kullanılırken Klasik Moğolcada bunun dengi ve Sanskrit *karuṇā*’nın da karşılığı olarak *nigülesküi sedkil* [Mol I 8a, Vim IV 29a, Srn II 7a] tabiri tanıklanır (Kara, 2008: 71). Eski Uygurcadaki *yarlıkançuçı köñül* ile Klasik Moğolcadaki *nigülesküi sedkil* söz öbekleri yapısal ve anlamsal açıdan birbirine denktir. Budizm’in kaynak dillerinde bu kavram alanını karşılayan söz ya da söz öbeklerinin Eski Uygurca ve Klasik Moğolcada tanıklanan yapılarla maddi açıdan birebir örtüşmemesi, Klasik Moğolcadaki *nigülesküi sedkil* söz öbeğinin, Eski Uygurcadaki *yarlıkançuçı köñül* teriminin tam çeviri kopyası olduğunu düşündürmektedir.

EU. küvenç köñül; KM. omug sedkil, degerükei sedkil: Budist düşünce sistemine göre on günahdan üçü zihinle-kalple işlenir. Bunlardan biri “yanlış görüşte olmak” olarak adlandırılır ve gurur, kibir gibi süreçleri kapsar. Sanskrit dilinde *māna* (Monier-Williams, 1986: 809) terimiyle ifade edilen “gurur, kibir”, doğrudan kalple ilişkilendirilir. Bu davranış ve düşünce şekli, Eski Uygurcada *küvenç köñül* [AY 3425]; Klasik Moğolcada *omug sedkil* [Bca OS 6], *degerükei sedkil* [Srn VII 1b] tabirleriyle ifade edilir. Bunlar, anlamsal olduğu kadar yapısal açıdan da birbirine denktir. Her iki dilde de “gurur, kibir” anlamlı sözcükler, *köñül* ve *sedkil* sözleriyle birlikte dinî bir kavram hâlini almıştır.

EU. karangu köñül; KM. karangu sedkil: Budizm’de önemli bir kavram olup acının kaynağı gösterilen, aynı zamanda on iki *nidāna*’dan biri olan bilgisizlik, Budist terminolojide Sanskrit *avidya* (Macdonell, 1893: 31) terimiyle açıklanır. Eski Uygurcada *biligsiz bilig* [Mol III 19], *biligsiz köñül* [U II, 12²³⁻²⁴] tabirleriyle karşılanan *avidya*, Klasik Moğolcada *medeküi ügei* [Srn III 9a], *bilig ügegün* [Srn III 8b] gibi tabirlerle ifade edilir. Bunun yanı sıra her iki dilde benzer yolla oluşturulmuş olan *karangu köñül* (Hazai & Zieme, 1971: B 100, akt. Tokyürek, 2013: 264) ve *karangu sedkil* [Szpindler 5r6] tabirleri de “cehaleti, karanlık zihni-gönül” ifade eder. Birbirine yapısal ve anlamsal açıdan uygun olan bu ifadeler, Çince *chīxīn* “cahil, aydınlanmamış gönül” (Soothill & Hodous, 1937: 408a) ifadesi ile de yapısal benzerlik taşır.

EU. *süzök köñül*, *süzök kertgünç köñül*; KM. *süsüg sedkil*: Diğer tüm dinlerde olduğu gibi Budizm’de de “inanç” önemli dinî bir kavramdır ve bu, Budist terminolojide Sanskrit *śraddhā*, Çince *xìn* (Soothill & Hodous, 2014: 296a), Tibetçe *dad pa* (Lessing, 2017: 1314a) terimleriyle ifade edilir. Eski Uygurcada *kertgünç* ve *süzök* sözcükleri “inanç” anlamını taşıırken bu sözcüklerle oluşturulan *süzök köñül* [BT IX 33v28], *süzök kertgünç köñül* [DKPAM 4470-4472] gibi tabirler Budist Uygurların bu kavramı ifade etmede kullandıkları dinî terimlerdendir. Klasik Moğolcada ise *süsüg sedkil* [Mol I 6b] anlam olarak bu kavramı karşılar ve yapısal açıdan Eski Uygurca *süzök köñül* ile birdir. Moğolcanın tarihî yazı dili metinlerinde “inanç, iman” anlamlarıyla tanıklanan *süsüg* terimi, Eski Uygurcadan kod transferi yoluyla Klasik Moğolcaya aktarılmış genel kopya sözcüklerdendir. Moğolca yazılmış Budist metinlerde yer alan *süsüg sedkil* tabirinin de Eski Uygurca *süzök köñül*’den kopya olduğunu söylemek mümkündür.

EU. *bodi köñül*; KM. *bodi sedkil*, *bodi jirüken*: Budizm’in Mahāyāna ve Vajrayāna ekollerinde, tüm canlıları çektikleri acılardan kurtarıp nihayetinde herkesi aydınlanma düşüncesine ulaştırmak bir Bodhisattva kararlılığı olarak görülür (Buswell & Donald, 2013: 54a). Budist ekollerin öğretisi ve düşünce sisteminin merkezinde yer alan bu kararlılık, Sanskrit *bodhicitta* terimi ile ifade edilir. “Uyanışa yönelmiş veya odaklanmış düşünce”, “uyanışa aramak ve/veya ona ulaşmak için bir karar” veya “(fiilen veya özünde) uyanan (kendisi) olan zihin” (Buswell & Donald, 2013: 54a) anlamlarına gelen *bodhicitta*, temel olarak “Bodi zihniyeti, Bodi düşünüş tarzı”nı (Wilkens, 2021: 183a) belirtir. Budist Uygur metinlerinde bu kavram *bodi köñül* [BT XXXVI F 56-58] ile ifade edilirken Budist Moğol metinlerinde *bodi sedkil* [AQ F65r22, Vim I 6b, Mol I 2a] ve *bodi jirüken* [AQ F41r4] tabirleri tanıklanır. Sanskrit kökenli bir sözcük olan *bodi* “aydınlanma, uyanma, erme” (Wilkens, 2021: 183a), Eski Uygurcaya Soğd dilinden, Klasik Moğolcaya ise Eski Uygurcadan kopyalanmıştır: Skt. *bodhi* > Sogd. *pwδ’y ~ pwδy* > EU. *bodi* > KM. *bodi* (Kara, 2001: 85-86). Bu sözcük, *bodhicitta*’nın Eski Uygurca ve Klasik Moğolca karşılıklarında korunmuşken “kalp; zihin, düşünce” anlamlarını ifade eden *citta*’ya karşılık olarak sırasıyla Eski Uygurcada ve Klasik Moğolcada bu sözün anlamsal tüm özelliklerini iyi bir şekilde karşılayan *köñül* ve *sedkil* sözcükleri kullanılmıştır. Bu hâliyle *bodi köñül* ve *bodi sedkil* terimleri, Sanskrit *bodhicitta* terimi ile yapısal ve anlamsal açıdan uyumludur. Klasik Moğolcada *bodhicitta*’nın dengi olarak yer alan bir diğer söz öbeği *bodi jirüken*’dir. Bu söz öbeğinin Klasik Moğolcaya Eski Uygurcadan kopyalandığı iddia edilebilir. Zira Budist Moğol metinlerinde Sanskrit *citta*’nın karşılığı olarak sıklıkla *sedkil* terimi kullanılır. Bununla birlikte bu tür soyut kavram alanlarının ve dinî terimlerin ifadesinde çoğunlukla *sedkil* tanıklanır. Bu açıdan *sedkil*, Eski Uygurca *köñül* teriminin de tam bir karşılığı olarak değerlendirilir. Esasında *sedki*- “düşünmek” fiilinden türemiş bir isim olan *sedkil*’in soyut anlamları Budist metinlerde genişlemiştir. Ancak Klasik Moğolcada “kalp” anlamına gelen *jirüken*’in, *citta*’nın karşılığı olarak kullanımı sınırlıdır. Ayrıca sözcük, *sedkil*’in dâhil edildiği kavram alanlarında da genellikle tanıklanmaz. Bu sebeple *bodi jirüken* söz öbeği, Eski Uygurca *bodi köñül*’ün kopya biçimi olmalıdır. Öyle ki bu ifade şekli en çok, Eski Uygurcaya son derece hâkim bir din adamı olarak kabul edilen Şes-rab señ-ge tarafından tercüme edilen ve Eski Uygurca unsurların yoğun bir şekilde yer aldığı Moğolca *Lalitavistara Sūtra*’da tanıklanır [bk. AQ F41r4, AQ F41r9, AQ F45v10 vd.].

EU. *sezik köñül*; KM. *sereküi sedkil*: Budizm’de şüphe, öğretiye duyulan kuşkulu yaklaşımı temsil eder. Dinî emir ve yasakları sorgulamak, bunlara şüpheyile yaklaşmak veya bu konuda içsel bir tereddüt yaşamak, ruhani gelişimin ve dinî kabulün önündeki bir engel olarak görülür. Bu sebeple de şüphe, Budist öğretilerde “sekiz belirlenmemiş (Skt. aniyata) etken”den biri olarak değerlendirilir (Buswell & Donald, 2013: 237b). Şüphe ve ilgili kavram alanı Sanskrit dilinde *vicikitsā* terimiyle ifade edilirken bunun Çince karşılığı *yí*’dir. Çince de bu terim, *yí xīn* “şüpheli gönül, kuşkulu, şüpheli” şeklinde de geçer (Soothill & Hodous, 2014:

12b). Eski Uygurcada ise bu kavram alanı, *sezik* sözcüğü ile ifade edilir. Sözcük, Budist Moğol metinlerinde *sejig* ve *sesig* şeklinde Eski Uygurcadan kopyalanmış bir unsur olarak tanıklanır (Kara, 2001: 107). Anlamsal özellikleriyle birlikte Klasik Moğolcaya kopyalanan bu sözcüğün yanı sıra Türkçe *sez-* “sezmek, hissetmek, şüphe duymak” fiilinin Moğolca paraleli olan *sere-* “sezmek, uyanmak, sezinlemek, şüphe etmek” (Lessing 2017: 830b) fiilinden türemiş bir isim olan *sereküi* sözcüğü de “uyanmış, uyanık, duygu, sezgi, içe doğma” (Lessing, 2017: 831a) gibi anlamları ifade eder. Bu açıdan Eski Uygurca *sezik köñül* [BT IX 84v2] ile Klasik Moğolca *sereküi sedkil* [Srn II 3b] ve Çince *yí xīn* birbirlerine denktir.

EU. *bek katıg köñül, yanmaksız köñül*; KM. *beki sedkil, nuta sedkil*: Budizm’de hırs, şüphe, kibir gibi kötü düşünce ve davranışlar arasında sayılabilecek bir diğer durum inancından dönmektir. Sağlam, inancına sıkı sıkıya bağlı, dayanıklı bir kalp-zihin bu sebeple oldukça önemlidir. Eski Uygurca ve Klasik Moğolcada bu kavram alanına ait sözcüklerin ifadesinde de koşutluklar söz konusudur. Eski Uygurca *bek katıg* “sağlam, katı, sert” (Wilkens, 2021: 344a), *yanmaksız* “sabit, geri dönmez” (Wilkens, 2021: 861a), *evrilinçsiz* “dönüşsüz, dönmeyen” (Wilkens, 2021: 131a) sözlerine karşılık olarak Klasik Moğolcada *beki* “sağlam, sert, katı, dayanıklı” (Lessing 2017: 140a), *nuta* “kuvvetli; sağlam, katı, değişmez, sabit; sürekli” (Lessing, 2017: 725b) bulunur. Bu sözcükler, Eski Uygurcada *köñül*, Klasik Moğolcada *sedkil* terimleriyle birlikte “tabiat olarak dayanıklı, sağlam, sert olup inancından dönmek” anlamlarını karşılayan dinî kavramın ifadesinde kullanılmıştır: EU. *bek katıg köñül* [AY 2618], EU. *yanmaksız köñül* (Barutçu, 1987: 264); KM. *beki sedkil* [Mahavyut 6482], KM. *nuta sedkil* [Suv 1 IV 11b].

EU. *çın kirtü köñül, köni kirtü köñül*; KM. *çing sedkil, ünen çing sedkil*: Budizm’de on iyi davranıştan biri zihinle-kalple bağlantılı olan doğru düşünce, zihniyet ya da kalbe sahip olmak ve doğruluktan ayrılmamaktır. Budist terminolojide farklı terimlerle ifade edilen bu kavramlar Eski Uygurca ve Klasik Moğolcada da çeşitli söz varlığı unsurlarıyla ifade edilir. Ancak burada verilen örnekler yapısal açıdan birbirine uygun olduğu için incelemeye alınmıştır. Eski Uygurcada *çın kirtü* ve *köni kirtü* ifadeleri “doğru, gerçek, hakikat” anlamlarına gelirken Klasik Moğolcada bu anlamları, örneklerde de görüldüğü üzere *çing* sözcüğü ile *ünen çing* ikilemesi taşır. Eski Uygurca ve Klasik Moğolcadaki ikilemelerde yer alan *çing*, Çince *zhen* sözcüğünden gelmektedir. Bu sözcük, Çince “kalp” anlamına gelen *xīn* ile birlikte *duān xīn zhèng yì* “doğru düşünce ve amaç, kötü olmayan gönül, doğru istek” (Soothill & Hodous, 2014: 426b; Tokyürek, 2013: 250) söz öbeğinde tanıklanır. Eski Uygurcada *köñül* ve Klasik Moğolcada *sedkil* terimlerinin kullanılmasıyla birlikte oluşturulan EU. *çın kirtü köñül* [BT XXV 2649-2650], EU. *köni kirtü köñül* [BT XXV 4173-4174] ile KM. *çing sedkil* [Mol I 5], KM. *ünen çing sedkil* [Mol V 11b] “doğruluk; doğru düşünüş, doğru zihniyet” gibi söz öbekleri de Çin. *duān xīn zhèng yì* ile örtüşmektedir.

**

Budizm’in yasakladığı ya da uygulanmasını beklediği çeşitli davranış, düşünce ve duyguların ifadesi için Budist Uygur ve Moğol metinlerinden verilen yukarıdaki örnek ibarelerin yapısal ve anlamsal açıdan birbirine denk olduğu görülmektedir. Bu denklik, Budizm’in kaynak dillerindeki ifade biçimleri ve Budist düşünce sisteminin kendisinden kaynaklanmaktadır. Fakat yazıda belirlendiği üzere, burada ele alınan kavram alanlarının ve ifade şekillerinin bir kısmında Eski Uygurcadan Klasik Moğolcaya yapılan kopyalamalar söz konusudur. Bu nedenle, ilgili kavram alanlarının Budist Moğol metinlerindeki ifade edilme biçimlerinin gelişiminde Eski Uygurcanın aracı dil olarak rol oynadığı söylenebilir. Ayrıca burada, Eski Uygurca *köñül* üzerine yapılan bazı açıklamalara da değinmek gerekir. Örneğin Gabain, Eski Türkçe *sakinç* “düşünce” sözcüğü ile birlikte kategorileştirdiği *köñül*’ün, ruhi

endişe ifade eden soyut sözcüklerin teşkilinde kullanıldığını belirtir: *kirtü köñül* “inanmış gönül”, yani “inançlılık, iman”; *yarlıkançu köñül* “merhamet”, *küni sakınç* “kıskançlık” (1988: 113). Erdal, *köñül* sözcüğünün soyut kavram türeten bir yapım eki gibi kullanıldığını vurgular (1991: 104). Semet, Şınko Şäli Tutuñ’un Xuanzang Biyografisi ve Altun Yaruk tercümelerinden hareketle Uygurların terim yapma tekniklerini incelediği çalışmasında *köñül*’ün de aralarında olduğu bir grup sözcüğün dinî terimlerin yapımında kullanıldığını ifade eder. Araştırmacının açıklamalarında vurguladığı şu kısım ise oldukça önemlidir: “Ancak bu noktada dikkati çeken husus ise, bunların genelde Çince metindeki karakterlere denk gelmemesidir. Asıl metindeki sözler, bu yukarıdaki sözlerin yardımıyla genel bir mecazi anlam kazanır ve daha anlaşılır hâle gelir.” (2018: 20). Görüldüğü üzere Gabain, Erdal ve Semet, *köñül*’ün soyut terimler yapan bir sözcük olduğu konusunda hemfikirdirler. Bununla birlikte Semet’in araştırmasına göre Şınko Şäli Tutuñ’un tercüme ettiği metinlerde *köñül* ve *köñül*’ü vasıflandıran soyut kavramların tam bir karşılığı yoktur. Bu sebeple de ilgili sözcük ve ifade kalıplarının Eski Uygurcaya özgü olduğu şeklinde bir anlam çıkmaktadır. Ancak, Eski Uygurca ve Klasik Moğolca ile yazılmış Budist metinlerden verilen örnek bazı söz öbeklerinin Budizm’in kaynak dillerindeki mevcut karşılıkları ve Budist Moğol metinlerinde yer alan ve tıpkı *köñül* gibi soyut sözcüklerin teşkilinde kullanılan *sedkil* sözcüğünün varlığı aksi bir duruma işaret etmektedir.

Sonuç

Eski Uygurcada *köñül*, Klasik Moğolcada *sedkil* sözcüklerinin Budist metinlerde yüklendiği anlamların; aynı zamanda bu sözcüklerle oluşturulmuş bazı söz öbeklerinin incelendiği bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Budist felsefenin zihinsel öğeleri kalple ilişkilendirmesi ve Budist bilginlerin fiziksel kalbi ifade eden sözcükleri “zihin”, “düşünme” ve “bilinç” anlamlarına dâhil etmesi, Eski Uygurcada *köñül* ve Klasik Moğolcada *sedkil* sözcüklerinin kullanımında ve anlamsal özelliklerinde kendini göstermiştir.

2. *köñül* ve *sedkil* sözcüklerinin soyut anlamları Budist çevrede yazılmış dinî metinlerin dışında da tanınlanır. Ancak söz konusu soyut anlamlar Budist metinlerde genişlemiş, böylelikle Eski Uygurcada *köñül*, Klasik Moğolcada *sedkil*; *citta* (kalp; zihin), *mano/manas* (düşünme) ve *vijñāna* (bilinç) terimlerini karşılar hâle gelmiştir. Bu durum, Budist düşünce sisteminde esasen düşünme, zihin, bilinç ve kalp anlamlarını taşıyan sözcüklerin eş anlamlı ve birbiriyle özdeş kabul edilmesiyle uyumludur.

3. Budist metinleri Eski Uygurcaya ve Klasik Moğolcaya çeviren mütercim ve bilginler, Budizm’in zihinsel öğelere bakış açısını ve Budist felsefe ve Budist psikolojiyi iyi bir şekilde kavramış ve bunları öğretinin kaynak dillerindeki biçimleriyle hedef dile kopyalamışlardır. Budist Uygur ve Moğol metinlerindeki zihinsel öğelerin ve insanın iç dünyasını ilgilendiren hususların ifade edilmesinde kullanılan söz ve söz öbekleri de bu düşünceyi desteklemektedir. Bunların Eski Uygurca ve Klasik Moğolcada neredeyse tamamen birbirine denk olması da oldukça dikkat çekicidir.

4. Budist Uygur metinlerinde *köñül* ile kurulan ve genellikle soyut kavramların ifadesinde kullanılan söz öbeklerine karşılık olarak Budist Moğol metinlerinde *sedkil* ile teşkil edilen söz öbekleri bulunmaktadır. Budist çevreye ait Eski Uygurca metinlerde *köñül* sözcüğüne yüklenen anlamların yanı sıra *köñül* ile oluşturulan söz öbeklerinin de Budizm’in kaynak dillerinden yapılan kod kopyalama yoluyla şekillenmiş olması muhtemeldir. Bu sebeple Eski Uygurca *köñül* için “Soyut kavramların teşkilinde kullanılır.” yönündeki açıklamalara bu durumun kaynağı meselesi eklenmeli ve *köñül* ile neredeyse her açıdan bir olan Klasik Moğolca *sedkil* sözcüğünün benzer bir görevle kullanıldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Budist Moğol

metinlerinde *citta*, *mano/manas* ve *vijñāna* terimlerine karşılık gelen *sedkil* sözcüğü, Eski Uygurcadaki *köñül* gibi soyut kavramların teşkilinde kullanılır. *sedkil* sözcüğünün Budist Moğol metinlerindeki anlam ve kullanım özelliklerini yüklenmesinde, Eski Uygurca aracı dil olarak rol oynamış olabilir. Budist Moğol metinlerinin yazarları, Budizm'in zihinsel öğelere yönelik bakış açısını, ilk olarak Budizm ile temaslarına aracılık eden Uygurlardan, daha sonra da Moğol yazılı kültürünün yerleşmesi ile birlikte bizzat Budizm'in kaynak dillerinden edinmiş olabilir. Bu da iki katmanlı bir kopyalama sürecine yol açmıştır. Klasik Moğolcayla yazılmış Budist metinlerde yer alan *nigülesküi sedkil*, *süsüg sedkil* gibi Eski Uygurcadan kopyalandığı açık olan söz öbeklerinin varlığı da bu düşünceyi güçlendirmektedir. Ancak bu görüşe, Budizm'in her iki dilde ortak bir zemin oluşturup Eski Uygurcanın ve Klasik Moğolcanın söz varlıklarının belirli ölçüde birbirine benzemesine neden olduğu iddiasıyla karşı çıkılması da mümkündür.

5. Söz konusu dinî söz varlığının Klasik Moğolcaya tüm unsurlarıyla Eski Uygurcadan kopyalandığı yönündeki görüş, bu çalışmanın iddiaları arasında yer almamaktadır. İlgili söz ve söz öbekleri, kimi zaman Eski Uygurcadan Klasik Moğolcaya aktarılmış genel kopya söz varlığı unsurlarıyla (ör: EU. *süzök*, KM. *süsüg*; EU. *bodi*, KM. *bodi*), kimi zaman da anlamsal olarak birbirine karşılık gelen sözcüklerle (örneğin: EU. *çın kertü*, KM. *ünen çing*; EU. *küvenç*, KM. *omug*; EU. *yarlıkançuçı*, KM. *nigülesküi*; EU. *az almır*, KM. *taçıyanggui*) oluşturulmuştur. Bununla birlikte Eski Uygurca ve Klasik Moğolcadaki bazı söz öbekleri, Budizm'in kaynak dillerinde yer alan söz öbekleriyle birebir örtüştüğünden mevcut tüm örneklerin doğrudan Eski Uygurcadan Klasik Moğolcaya kopyalandığını söylemek kimi zaman güçtür. Örneğin EU. *bodi köñül* ile KM. *bodi sedkil* Skt. *bodhicitta*'nın tam çeviri kopyasıdır. Aynı şekilde EU. *sezik köñül* ve KM. *sereküi sedkil*, Çin. *yí xīn* ile; EU. *çın kertü köñül*, *köni kirtü köñül* ve KM. *çing sedkil*, *ünen çing sedkil*, Çin. *duān xīn zhèng yì* ile tüm açılardan koşuttur.

6. Bu çalışmada, ana inceleme konusu olan kavram alanının yanı sıra, aynı tematik alandaki diğer bazı terimlerin de Eski Uygurcadan Klasik Moğolcaya kopyalandığı gösterilmiştir. Bunlardan ilki *bilig* terimidir. Kopyalama teknikleri üzerine yapılan tasnif çalışmaları dikkate alındığında Eski Uygurcadan tüm yapısal özellikleriyle kopyalandığı görülen *bilig* teriminin, Klasik Moğolcadaki karşılığı *medeküi* sözcüğüdür ve bu sözcük çoğu zaman *bilig*'e denk bir şekilde Budist Moğol metinlerinde kullanılmıştır. Bu sebeple Eski Uygurcadan Klasik Moğolcaya kopyalanan *bilig*'in bir prestij/özenti kopyası olduğu iddia edilebilir. Klasik Moğolcada *bilig*'in; *sambaga bilig* “keskin zekâ”, *ukagan bilig* “akıl”, *erdem bilig* “yetenek”, *süsüg bilig* “inanç”, *medeküi bilig* “bilgelik, bilgi” gibi soyut sözcüklerin teşkilinde kullanılması da yine Eski Uygurca bir özelliktir. Budist Moğol metinlerinde *bilig*'in, “bilinç” anlamıyla tanıklanması ise oldukça dikkat çekicidir. Klasik Moğolcada *erketen* sözcüğünün temel anlamlarına ek olarak “duyu organları” anlamını kazanması ve duyu alanlarının nesnelerini ifade etmek için *visai*, *visay/vişai*, *vişay* ve *adkag* gibi terimlerin kullanımı, Budist Moğol metinlerindeki Eski Uygurca kopyalara örnek teşkil eder. Bunlardan *erketen*, hâlihazırda Klasik Moğolcada “güç sahibi olanlar, otoriteler” anlamlarında kullanılan bir sözcük iken sözcüğün Eski Uygurcadaki köken bilgisel dengi *erklig* gibi “duyu organları” anlamını yüklenmesi Eski Uygurcadan yapılmış kopyalama sonucu gerçekleşmiştir. Sanskrit asıllı *vişaya* sözcüğünün de Klasik Moğolcadaki maddi özelliği sebebiyle Eski Uygurcadan kopyalandığı ifade edilebilir. Eski Uygurca *adkak* sözcüğü de maddi ve anlamsal özellikleriyle birlikte Klasik Moğolcaya kopyalanmıştır. Ayrıca Eski Uygurcada *adkak* ile oluşturulmuş *adkak visay* ibaresinin de *adkagun visai* şekliyle Klasik Moğolcada tanıklandığı gösterilmiştir. Budist Moğol metinlerinde Dharma'nın ifadesi için kullanılan *nom* ve *törö* sözcükleri ile *nomun*

törö ibaresi de Eski Uygurcadan Klasik Moğolcaya kopyalanmış söz varlıklarındandır. Bu söz ve söz öbeklerinin Klasik Moğolcadaki kullanım sıklığı oldukça yüksektir.

Bilgi Notu

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yapılan bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Kısaltmalar

Abhi:	<i>Abhidharmakośabhāṣya</i> (bk. Shōgaito, 1991b)
Abhi B:	<i>Abhidharmakośabhāṣya</i> (bk. Shōgaito 1993)
AbK:	<i>Abhidharmakośabhāṣya</i>
AQ:	<i>Burqan bağşı-yin arban qoyar joki yangyui</i> (bk. Poppe 1957)
AY:	<i>Altun Yaruk</i> (bk. Kaya 2021)
Bca OS:	<i>The Bodhicaryāvatāra from Olon Süme</i> (bk. Domii, 2006)
bk.:	bakınız
BT VII:	<i>Berliner Turfan Texte VII</i> (bk. Kara ve Zieme 1976)
BT IX:	<i>Berliner Turfan Texte IX</i> (bk. Tekin 1980)
BT XVI:	<i>Berliner Turfan Texte XVI</i> (bk. Cerensodnom ve Taube 1993)
BT XX:	<i>Berliner Turfan Texte XX</i> (bk. Zieme 2000)
BT XXI:	<i>Berliner Turfan Texte XXI</i> (bk. Wilkens 2001)
BT XXV:	<i>Berliner Turfan Texte XXV</i> (bk. Wilkens 2007)
BT XXXVI:	<i>Berliner Turfan Texte XXXVI</i> (bk. Yakup 2016)
Çin.:	Çince
DKPAM:	<i>Daśakarmapathavadanamala</i> (bk. Elmalı 2022)
EU.:	Eski Uygurca
EY.:	Eski Yunanca
G:	Güney (yüzü)
Huas:	<i>Huastuanift</i> (bk. Özbay 2019)
KM.:	Klasik Moğolca
KT.:	Kül Tigin (Yazıtı)
Mahāvyut:	<i>Mahāvyutpatti</i> (bk. Sárközi 1995)
Mol:	<i>Molon Toyin's Journey into the Hell</i> (bk. László 1982)
PSD:	<i>The Pali Text Society's Pali-English Dictionary</i>
SárköziMns:	<i>Manjusrmāmasamgiti</i> (bk. Sárközi 1982)
Skt.:	Sanskrit
Soğd.:	Soğdca
Srn:	<i>Subhāṣitaratnanidhi</i> (bk. Ligeti 1973)

Suv:	<i>Suvarnaprabhasottamasuutrendrarnja</i> (bk. Kara 1968)
SY:	<i>Sekiz Yükmek</i> (bk. Oda 2010).
T:	Tonyukuk (Yazıtı)
TochA:	Toharca A
TochB:	Toharca B
Turf 7:	<i>Turfan 7</i> (bk. Domii 2006).
U II:	<i>Uigurica II</i> (bk. Müller 1911)
vb.:	ve benzeri
vd.:	ve diğerleri
Vim:	<i>Vimalakīrti</i> (bk. Kara 1982)
YCBh:	Yogācāra-bhūmi

İşaretler

~	Varyantları gösterir.
<	+dAn gelir.
>	+A gider.

Kaynakça

- Aalto, P. (1954). Prolegomena to an edition of the Pañcarakṣa. *Studia Orientalia Edidit Societas Orientalis Fennica*, XIX(12), 1-48.
- Atwood, C. P. (2004). *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. Facts on File.
- Aydın, E. (2015). *Orhon yazıtları*. Kömen Yayınları.
- Azılı, K. (2024). Bilişsel bir mekânlaştırma biçimi: Eski Uygurcada zihin metaforları ve buna bağlı sözcüksel seçimler. *Gazi Türkiyat*, (35), 25-38.
- Barutçu, F. S. (1987). *Uygurca Sadāpradudita ve Dharmodgata Boddhisattva hikâyesi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Buswell, R. E. & Donald S. L. (2013). *The Princeton dictionary of Buddhism*. Princeton University Press.
- Cappeller, C. (1891). *A Sanskrit-English dictionary, based upon the St. Petersburg lexicons*. Karl J. Trübner.
- Cerensodnom, D. & Taube, M. (1993). *Die Mongolica der Berliner Turfansammlung*. Berliner Turfan Texte XVI, Akademie-Verlag.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Clarendon Press.
- Dietz, S. (2000). Citta and related concepts in the Sanskrit manuscripts from the Turfan finds. *Buddhist Studies Review*, 17(2), 127-149.
- Doğan, Ş. (2009). Eski Uygur Türkçesi çeviri metinlerindeki özentî alıntılar üzerine. *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Uluslararası IX. Dil-Yazın-Deyişbilim Sempozyumu. (Yaratıcılık ve Yenilik Yılında Yeni Yaklaşımlar) Sempozyum Bildirileri Cilt 1* içinde (326-344. ss.), Sakarya Üniversitesi Yayınları.

- Domii, T. (2006). *Mongolian monuments in Uighur-Mongolian script (XIII-XVI. centruies). Introduction, transcription and bibliography*. Language and Linguistics Monograph Series A-11, Institute of Linguistics, Academia Sinica.
- Durkin, P. (2009). *The Oxford guide to etymology*. Oxford University Press.
- Durkin, P. (2014). *Borrowed words. A history of loanwords in English*. Oxford University Press.
- Eliade, M. (2017). *Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi. Gotama Budha'dan Hristiyanlığın doğuşuna*. Alfa Yayınları.
- Elmalı, M. (2022). *Daşakarmapathavadanamala*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Elverskog, J. (2020). *Budist Uygur edebiyatı*. (Çev: M. Ağca, D. Uzunkaya), Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation I-II*. Otto Harrassowitz Verlag.
- Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin grameri*. (Çev: M. Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gharib, B. (1995). *Sogdian dictionary (Sogdian-Persian-English)*. Farhangian Publications.
- Günay, N. (2015). Türk dilinde eş anlamlılık ve “gönül, yürek, kalp” kelimeleri. *Türkbilig*, (29), 121-146.
- Hanh, T. N. (2002). *Buda'nın öğretisi*. (Çev: N. Yener), Okyanus Yayınları.
- Haspelmath, M. (2009). Lexical borrowing: concepts and issues. M. Haspelmath, U. Tadmor (Ed.), *Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook* içinde (35-54. ss.), Walter de Gruyter.
- Haugen, E. (2010). Dil bilimsel ödünçlemenin analizi. (Çev: C. Kerimoğlu), *Dil Araştırmaları*, (7), 131-157.
- Hazai, G. & Zieme, P. (1971). *Fragments der Uigurischen version des "jin'gangjing mit den gāthās des meister fu". Nebst einem anhang von T. Inokucki*, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin.
- Jackson, R. R. (2003). Karuṇā (compassion). R. E. Buswell (Ed.), *Encyclopedia of Buddhism* içinde (419-421. ss.), Macmillan Reference USA/Thomson/Gale.
- Johanson, L. (2018). *Türkçe dil ilişkilerinde yapısal etkenler*. (Çev: N. Demir), Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kara, G. (1968). *Az Aranyfény-szutra: Suvarṇaprabhāsottamasūtrendrarāja, Yon-Tan Bzañ-Po Szövege* (1-2). Mongol Nyelvemléktár XIII. Akadémia Kiadó.
- Kara, G. (1982). *Le sūtra de Vimalakīrti en Mongol: texte de ergilu-a rinčin ms. de Leningrad I*. Monumenta Language Mongolicae Collecta IX, Akadémia Kiadó.
- Kara, G. (2001). Late mediaeval Turkic elements in Mongolian. L. Bazin, P. Zieme (Ed.), *Silk Road Studies V. De Dunhuang a Istanbul. Hommage à James Russell Hamilton* içinde (73-119. ss.), Brepols.
- Kara, G. (2008). Uygur verbs of compassion. P. Zieme (Ed.), *Aspects of Research into Central Asian Buddhism* içinde (69-76. ss.), Silk Road Studies XVI, Brepols.
- Kara, G. (2009). *Dictionary of Sonom Gara's erdeni-yin sang a Middle Mongol version of the Tibetan Sa skya Legs bshad. Mongol-English-Tibetan*. Brill's Inner Asian Library, (23), Brill.

- Kara, G. & Zieme, P. (1976). *Fragmente tantrischer werke in uigurischer übersetzung*. Berliner Turfan Texte VII, Akademie-Verlag.
- Karaağaç, G. (1997). Alıntı kelimeler üzerine düşünceler. *Türk Dili*, (552), 499-511.
- Karunadasa, Y. (1967). *Buddhist analysis of matter*. Department of Cultural Affairs.
- Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk. Giriş, metin ve dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kemal Yunusoğlu, M. (2019). Moğol döneminde çeviri ve Uygur mütercimler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, (68), 7-21.
- Kövecses, Z. (2002). *Metaphor: a practical introduction*. Oxford University Press.
- Kudara, K. (2009). Eski Uygurların Budist kültürü. (Çev: M. Elmalı), *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (20), 247-262.
- László, L. (1982). *Molon Toyin's journey into the hell Altan Gerel's translation, introduction and transcription*. Monumenta Language Mongolicae Collecta VIII 1, Akadémia Kiadó.
- Lessing, F. D. (2017). *Moğolca-Türkçe sözlük*. (Çev: G. Karaağaç), Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ligeti, L. (1973). *Trésor des sentences. Subhāṣitaratnanidhi de Sa-skyā Paṇḍita. Traduction de Sonom Gara*. Monumenta Language Mongolicae Collecta IV. Akadémia Kiadó.
- Macdonell, A. A. (1893). *Sanskrit-English dictionary, being a practical handbook with transliteration, accentuation, and etymological analysis throughout*. Clarendon Press.
- Monier-Williams, S. M. (1986). *Sanskrit-English dictionary, etymologically and philologically arranged with special reference to cognate Indo-European languages*. Motilal Banarsidass.
- Moriyasu, T. (2000). The West Uighur Kingdom and Tun-huang around the 10th-11th centuries. *Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften- Berichte und Abhandlungen* 8, 337-368.
- Müller, F.W.K. (1911). *Uigurica II*. Berlin. (AKPAW. Phil. Hist. Kl. 1910:3).
- Oda, J. (2010). *A Study of the Buddhist sūtra called Säkiz Yükmäk Yaruk or Säkiz Törlügin Yarumış Yaltrımıŝ in Old Turkic, text*. Volume [I]; Facsimile Volume [II]. Hōzōkan.
- Özbay, B. (2019). *Huastuanıft, Manihaist Uygurların tövbe duası*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Piatigorsky, A. M. (1984). *The Buddhist philosophy of thought, essays in interpretation*. Curzon Press.
- Poppe, N. (1955). The Turkic loan words in middle Mongolian. *Central Asiatic Journal*, 1(1), 36-42.
- Poppe, N. (1957). *The twelve deeds of Buddha, a Mongolian version of the Lalitavistara. Mongolian text, notes, and English translation*. AF 23, Harrassowitz Verlag.
- Röhrborn, K. (2013). Uygur Budizm'inde şuur öğretisi. (Çev: H. Erdem), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 61(2), 245-260.
- Sárközi, A. (1982). A 17th-Century Mongol Mañjuśrīnāmāsaṃgīti with commentary. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXVI(1-3), 449-468.
- Sárközi, A. (1995). *A Buddhist terminological dictionary: the Mongolian Mahāvīyutpatti*. Bibliotheca Orientalis Hungarica XLII, Akadémia Kiadó.

- Semet, A. (2018). Uygurcada terim yapma tekniği üzerine gözlemler. M. Kaçalın (Yay. Haz.) *Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung Anısına Uluslararası Eski Uygurca Çalıştayı Bildirileri* içinde (19-31. ss.), Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Shōgaito, M. (1991a). On Uighur elements in Buddhist Mongolian Texts. *Memories of the Research Department of the Toyo Banko*, (XLIX), 27-49.
- Shōgaito, M. (1991b). *Kodai uigurubun A-bi-da-mo ju-she-lun shi-yi-shu [= Abidatsumakusharonjitsugisho] no kenkyū. 1. Studies in the Uighur version of the abhidharma-kośa-bhāṣya-ṭīkāṭattvārtha-nāma. 1. Text, translation and commentary.* Kyōto.
- Shōgaito, M. (1993). *Kodai uigurubun A-bi-da-mo ju-she-lun shi-yi-shu [= Abidatsumakusharonjitsugisho] no kenkyū. 2. Studies in the Uighur version of the abhidharma-kośa-bhāṣya-ṭīkāṭattvārtha-nāma. 2. Text, translation, commentary and glossary.* Kyōto.
- Soothill, W. E., Hodous, L. (2014). *Dictionary of Chinese Buddhist terms.* Routledge.
- Sugunasiri, S. H. J. (1995). The whole body, not heart, as ‘seat of consciousness’: the Buddha’s view. *Philosophy East and West*, 45(3), 409-430.
- Szpindler, M. (2020). Buddhist filial piety in Mongolia and beyond. *Przegląd Orientalistyczny*, 4(276), 322-337.
- Şirin, H. (2015). *Kül Tigin yazıtı notlar.* Bilge Kültür Sanat.
- Şirin, H. (2021). Türkçenin köken bilgisi sözlüğünde alıntı sözcüklerin yazımına dair notlar. *Türkbilig*, (42), 57-68.
- Tekin, Ş. (1963). Burkançı Uygurlarda sekiz türlü şuur üzerine bir deneme. *Felsefe Arkivi*, (14), 97-107.
- Tekin, Ş. (1980). *Maitrisimit Nom Bitig. die Uigurische übersetzung eines werkes der buddhistischen vaibhāsika-schule. 1. teil: Transliteraiton, übersetzung, anmerkungen.* Berliner Turfan Texte IX, Akademie-Verlag.
- Tekin, Ş. (2008). Eski Türklerde tercüme faaliyetleri. *Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 32(II), 99-111.
- The Pali Text Society’s Pali-English Dictionary* (1952). T. W. R. Davids, W. Stede (Ed). Published by the Pali Text Society.
- Tokyürek, H. (2013). Eski Uygur Türkçesinde “köñül” sözü. *Bilig*, (66), 247-272.
- Tremblay, X. (2007). The spread of Buddhism in Serindia-Buddhism among Iranians, Tocharians and Turks before the 13th century. A. Heirman, S. P. Bumbacher (Ed.), *The Spread of Buddhism* içinde (75-130. ss.), Brill.
- Vladimirtsov, B. Ya. (1911). Turetskiye elementı v mongolskom yazıke. *ZVO RAO*, XX(2-3), 170-178.
- Waldron, W. S. (2003). *The Buddhist unconscious: the alaya-vijñāna in the context of Indian Buddhist thought.* Routledge Curzon.
- Wilkens, J. (2001). *Die drei Körper des Buddha (trikaya): Das dritte kapitel der uigurischen fassung des goldglanz-sutras (Altun Yaruk Sudur).* Berliner Turfan Texte XXI, Brepols.
- Wilkens, J. (2007). *Das buch von der sündentilgung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kṣānti Kılğuluk Nom Bitig.* Berliner Turfan Texte XXV, Brepols.

- Wilkens, J. (2016). Buddhism in the West Uyghur Kingdom and beyond. C. Meinert (Ed.), *Transfer of Buddhism Across Central Asian Networks (7th to 13th Centuries)* içinde (191-249 ss.), Brill.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen / Eski Uyğurcanın el sözlüğü*. Universitätsverlag Göttingen.
- Yakup, A. (2016). *Altuigurische Aparimitāyus-Literatur und kleinere tantrische Texte*. Berliner Turfan Texte XXXVI, Brepols.
- Yamabe, N. (2004). Consciousness, theories of. R. E. Buswell (Ed.), *Encyclopedia of Buddhism* içinde (175-178. ss.), Macmillan Reference USA/Thomson/Gale.
- Yeh, A. (1979). The characteristics of “vijñāna” and “vijñapti” on the basis of Vasubandhu’s Pañcaskandha-Prakaraṇa. *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, 60(1/4), 175-198.
- Zieme, P. (2000). *Vimalakirtinirdesasutra. Edition alttürkischer übersetzungen nach handschriftfragmenten von Berlin und Kyoto. Mit einem appendix von jorinde ebert. Ein vimalakirti-bildfragment aus Turfan*. Berliner Turfan Texte XX, Brepols.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction: In Buddhism, in addition to the five senses, there is thought as the sixth sense, and the mind is mentioned as the place for this, and in the teaching, the mind is located in the heart. Moreover, in Buddhism, there is an overlap between the words thinking, mind, consciousness, and heart in terms of semantic content and a connection in terms of the system of thought. Accordingly, the heart is not only an organ but also the center of emotions, thoughts, and mind. Therefore, the sixth sense and the sixth consciousness in Buddhism and the single consciousness of the system of six or eight are connected to the mind and the heart.

This study aims to identify the place of the concepts of thinking, mind, and consciousness in Buddhist doctrine and philosophy and to reveal their relationship with the heart. In this context, a comparative analysis of the cultural and linguistic transmission of some terms corresponding to these concepts in Buddhist Uyghur and Mongolian texts has been made. Based on these, the concepts of thinking, mind, and consciousness, which are important for Buddhist doctrine, and their expressions in Old Uyghur and Classical Mongolian are discussed, and it is discussed whether there is a similarity between Old Uyghur and Classical Mongolian in the emergence of words included in the relevant concept field. Finally, the question of the source of the identified similarities is tried to be elucidated on the basis of the Buddhist thought system.

Scope: This study employs Buddhist texts written in Old Uyghur and Classical Mongolian, which have undergone transliteration and transcription, as data collection instruments. The texts included in the scope of the research represent both the early and late periods of Old Uyghur and Classical Mongolian. To obtain data relevant to the study's objectives, selected Buddhist Uyghur and Mongolian texts were meticulously examined using document analysis methods.

Methodology: During the examination of Buddhist texts written in Classical Mongolian, it was determined that the Old Uyghur word köñül and the Classical Mongolian word sedkil represent similar conceptual domains and play a significant role in the emergence of many abstract terms that exhibit semantic parallels in both languages. Given the high likelihood that these similarities stem from either linguistic interactions or the influence of Buddhist philosophy and thought systems, the theoretical framework of the research was shaped accordingly. The method and boundaries of the research were defined under the headings of theoretical and conceptual frameworks to delineate the scope of the study. Subsequently, the analysis of key findings forming the basis of the study was conducted. Witnesses were consulted to identify corresponding elements of the vocabulary from Buddhist Mongolian texts in Old Uyghur.

Findings: In Buddhist understanding, the mind, believed to be the source of all experiences, is connected to the heart. This connection is established not only within Buddhist thought but also through the semantic relationships between words expressing these concepts. In Pali and Sanskrit, words referring to the physical heart also denote the mind. Similarly, the concepts of thought, mind, consciousness, and the heart -believed to be their center- are addressed and interpreted in Buddhist Uyghur and Mongolian texts in parallel with this understanding.

In contrast to phrases formed with köñül in Buddhist Uyghur texts, generally used to express abstract concepts, there are phrases with sedkil in Buddhist Mongolian texts. It is likely that the meanings ascribed to köñül in Old Uyghur Buddhist texts, as well as phrases formed with köñül, were shaped through code copying from the source languages of Buddhism. For this reason, the source of this situation should be added to explanations that "it is used in the formation of abstract concepts" for Old Uyghur köñül, and it should be considered that Classical Mongolian sedkil, almost identical to köñül in every respect, serves a similar function. The word sedkil, corresponding to the terms citta, mano/manas, and vijñāna in Buddhist Mongol texts, is used in forming abstract concepts like köñül in Old Uyghur.

Old Uyghur may have played a role as an intermediary language in attributing the meaning and usage features of sedkil in Buddhist Mongol texts. The authors of the Buddhist Mongol texts may have acquired the perspective of Buddhism on mental elements first from the Uyghurs, who mediated their contact with Buddhism, and then, with the establishment of Mongolian written culture, from the source languages of Buddhism itself. This led to a two-tiered process of copying.